

Az ősjakut hangtan alapjai.

(Első közlemény.)

Ez a jakut hangtan voltaképpen elkerülhetetlen előmunkát egy nagyobb dolgozathoz, melyben a csuvas hangtörténetet szeretném leírni.

Ha az is elkészül s ha még esetleg egy-két bonyolultabb probléma hosszabb tárgyalására is akad vállalkozó, nem leszünk messze attól, hogy az őstörök nyelv hangtani képét meglehetősen biztossággal megrajzolhassuk s ez által az őstörökségre vonatkozó, vagy az ezzel összefüggésben levő kérdések tárgyalását biztos tudományos alapra helyezzük.

Az e célra való eddigi törekvésekben két irányt különböztethetünk meg. Az egyik irányt a tisztán turkológusok képviselik, a másikat finnugor és indogermán nyelvészek, kik mellesleg török nyelvtörténeti problémákhoz is hozzászóltak.

RADLOFF hangtana, VÁMBÉRY etimológiai szótára, KATANOFF urjanchaji tanulmányai*) az első irányzat főképviselei. Nyelvtörténeti szempontból mind a három használhatatlan munka. RADLOFFnak semmi gondja a nyelvtörténeti szempontra s pusztán a ma élő nyelvek hangállapotát rajzolja, VÁMBÉRYnál hiányzik a hangtani alap, mely nélkül minden etimologizálás előre lehetetlen, s hogy KATANOFF minden tudományos szempont nélkül szedte össze különben terjedelmes anyagát, azt mindenki tudja, a ki valaha forgatta az urjancháji tanulmányokat.

---

*) W. RADLOFF: Vergleichende Grammatik der nördlichen Türk-sprachen. I. Phonetik. Leipzig, 1883. — H. VÁMBÉRY: Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen. Leipzig, 1878 (magyarul: NyK. XIII. 249—483). — N. F. KATANOFF: Опытъ изслѣдованія урянхайскаго языка. Казань, 1903.

A másik irányzat főképviselői, BÖHTLINGK, PAASONEN és GOMBOCZ, három alapvető munkával ajándékozták meg a turkológiát. BÖHTLINGK műve¹⁾ örök kincsesbányája a török nyelvészetnek, PAASONEN csuvas szójegyzéke²⁾ oly rendkívüli tudással és körültekintéssel készült, hogy minden turkológusnak legkedvesebb könyve lehet, GOMBOCZ «Bulgarisch-türkische Lehnwörter»-je³⁾ pedig az első biztos lépés török őstörténeti problémák rendszeres tárgyalása felé. Ez a három munka volt dolgozatom főforrása.

Külön kell megemlékezni GRÖNBECH Előtanulmányairól.⁴⁾ Ő kitűnő ötletekkel dolgozik, de meglehetősen szegényes anyaggal próbálja megfejteni a török nyelvtörténet legnehezebb problémáit. Korábban jobban lelkesültem érte; most, midőn alkalmam van élesebben látni a török hangtörténet kérdéseit, egymásután dőlnek meg előttem a GRÖNBECH-féle hipotézisek s a Forstudier értékelésében, azt hiszem, tökéletesen igaza van PEDERSENnek (ZDMG. LVII, 535—6; a mivel természetesen nem akarom azt mondani, hogy a PEDERSEN feltevései jobbak). Ha a következőkben mégis bővebben foglalkozom GRÖNBECH ötleteivel, az főleg annak a körülménynek tulajdonítandó, hogy ő volt az első, a ki a török hangtörténet nagyon sok kérdését módszerezsen tárgyalta.

Visszatérve dolgozatomra: a jakutra tehát csak egy elsőrangú forrásmunkám volt: a BÖHTLINGK könyve. Ha munkám ér valamit, azt csak két körülménynek köszönhetem: az ő gondos egyeztetéseinek (melyeket természetesen szaporítottam s az adott szempontok szerint bővítettem) s a hangtörténeti kutatás modern módszerének.

Mindenütt igyekeztem világot vetni az őstörök hangállapotokra de munkám céljánál fogva nem törekedhettem arra, hogy e tekintetben kimerítő legyek. Nem dolgoztam feltevésekkel, nem igyekeztem a nehéz kérdéseket tetszetős ötletekkel minden áron megoldani; egyszerű, biztos eredményeket akartam, kiindulásul jövőendő hangtörténeti kutatásaimnak.

¹⁾ O. BÖHTLINGK: Über die Sprache der Jakuten. St.-Petersburg, 1851.

²⁾ NyK. XXXVII, XXXVIII. (melléklet).

³⁾ Helsingfors, 1912.

⁴⁾ V. GRÖNBECH: Forstudier til tyrkisk Lydhistorie. Köbenhavn, 1902.

Dolgozatomnak két fontos eredménye van; az elsőről már sokszor beszéltek, a nélkül hogy tudományosan bebizonyították volna; a másik egészen új, sokaknak talán az első pillantásra merésznek is fog tetszeni: 1. a jakut nagyon közel áll az östörök hangállapothoz, 2. a jakutok és a csuvasok a többi törökség különválása után még egy ideig együtt éltek (a mivel természetesen nem nyelvközösséget akarok mondani).

Ebből a felfogásból, melynek nyomai régebbi dolgozataimban is észrevehetőek, szükségképpen következett, hogy a csuvason és jakuton kívül levő nagy számú török nyelveket összefoglaló néven nevezzem. — GOMBOCZ ZOLTÁN a «köztörök» jelzést használta erre a célra, a melyet bizonyos szempontok nagyon ajánlottak; ezt használtam én is régebbi dolgozataimban. Nem ajánlatos azonban, hogy a «köztörök» szónak ezt a speciális jelentést adjuk. — RAMSTEDT a «tör.-tat.» jelzést használta körülbelül ilyen értelemben, míg én egyik legutóbbi dolgozatomban (KSz. XIV, Der Urspr. d. wortes *šaman*) a «tátár» szót foglaltam le az illető célra, de később beláttam, hogy ez sem alkalmas.

Jelen dolgozatomban aztán — SZINNYEI professzor úr ajánlatára — a legtermészetesebb eszközhöz folyamodtam s egy jellemző hangtani körülmény alapján választottam szét a török nyelvek e két ágát. Alapul a szókezdő *j*-t vettem, mely a jakutban és a csuvasban *s* (*š*)-szé fejlődött. Ezt a két nyelvet tehát együtt «s-török»-nek, a többit pedig összefoglaló néven «j-török»-nek nevezem.

Kívánatos volna, hogy ez a két műszó minél szélesebb körben elterjedjen.

Az első eredményre vonatkozólag ezt olvassuk ARNO GRIMM-nek 1877-ben megjelent «Über die stellung, bedeutung und einige eigentümlichkeiten der osmanischen sprache» című — különben meglehetősen gyenge — munkájában (5. l.): «Wenn die wissenschaftliche forschung es vermöchte, die türkische ursprache zu entwerfen oder den stamm zu construiren (vgl. den vortrag von BUDENZ in den Verhandlungen der deutschen philologen und schulmänner zu Innsbruck im jahre 1874. Leipzig, 1875. Seite 190), aus welchem die differenzirten sondersprachen als zweige und verzweigungen hervorsprossten, so würde jenes

sprachgebilde mit dem jakutischen fast vollständig übereinstimmen müssen». Erről azonban szó sincs; BUDENZ az illető helyen egyáltalában nem mond ilyesmit, s BÖHTLINGK a jakut nyelvtan bevezetésének XXIX. lapján azt mondja, hogy a jakutok már igen korán elváltak a többi törökségtől, úgyhogy ő hajlandó volna a nyelvesaládot török-jakutnak nevezni (BÖHTLINGKnek még nagyon csekély anyag állott rendelkezésére, hogy a csuvas nyelv fontosságát felismerje¹⁾; a miből azonban csak az következik, hogy a jakut rendkívül fontos a török nyelvészeti kutatásokban, több nem.

Másik eredményem, melyhez kíváncsian várom a szakemberek hozzászólását, feleslegessé teszi, hogy RADLOFF ismeretes jakut elméletével komolyan foglalkozzam. Hogy a csuvas «elrontott» nyelv,²⁾ azt józan ember a Gombocz BTürkL.-je után nem hiheti, s hogy a jakut sem az, annak a felismerésére igazán nem kellene mélyreható tanulmányok. Szinte csodálkozik az ember, ha RADLOFFnak újabb, hat-hét évvel ezelőtt megjelent értekezéseit olvassa. Az «Einleitende gedanken zur darstellung der morphologie der türksprachen»³⁾ s a «Die jakutische sprache»,⁴⁾ ha BÖHTLINGK előtt húsz évvel jelentek volna meg, akkor sem lettek volna számbavehető alkotások. Olvassa el őket, a ki kételkedik. (Esetleg utána mindjárt a BÖHTLINGK remek bevezetését; látni fogja, mi a különbség BÖHTLINGK 1851 és RADLOFF 1906—8 között.)

Az okoskodásnak minden efféle fajtájától annyira tartózkodom, hogy még a magánhangzóilleszkedést sem tárgyalom

¹⁾ Vö. Einleitung XXXVI o. (sajtóhibával XXXIV): «Die klassifikation der verschiedenen sprachen der türk. familie ist, wie in andern werken (z. B. Berezin, Recherches sur les dial. musulmans [!]) so auch hier (egy angol kéziratról van szó) sehr willkürlich und überhaupt noch nicht an der zeit, da wir von einer grossen anzahl dieser sprachen aus sehr kümmerlichen wörterverzeichnissen, auf deren richtigkeit man sich nicht einmal verlassen kann, nur eine ganz oberflächliche kenntnis besitzen». A mit ma már bizonyosan nem lehet elmondani.

²⁾ Vö. RADLOFF, Phonetik 88. l., NÉMETH NyK. XLII, 76.

³⁾ St.-Petersburg, 1906.

⁴⁾ Die jakutische sprache in ihrem verhältnisse zu den türksprachen. St.-Petersburg, 1908.

dolgozatomban.¹⁾ Mindaz, a mit eddig erről a tárgyról írtak, nem egyéb felesleges észternánál (GRÖNBECH az egyedüli, a ki történeti szempontból is hozzászólt a kérdéshez; szörnyű pl. az az ábra, melyet GRUNZEL közöl altaji összehasonlító nyelvtana²⁾, 18. lapján). A magánhangzóilleszkedéshez egész más szempontok szerint kell hozzászólni, mint eddig tették. Okoskodunk rajta, a nélkül, hogy tudnánk, mit ér, mi a nyelvtörténeti jelentősége. Nagy kedvem volna ehhez a kérdéshez az ural-altaji viszony vizsgálatával történeti alapon hozzászólni. Lehet, hogy valamikor lesz elegendő anyagom hozzá.³⁾

Magánhangzók.

Östör. *a.

1. §. Általánosan el van terjedve az a nézet, hogy az östör. *a hangot a j-nyelvjárások tisztán megőrizték. E feltevést egyelőre elfogadhatjuk ugyan, de nem szabad elzárkózunk attól a gondolattól, hogy az *a esetleg már az östörökben lehetett bizonyos változásoknak alávetve, s gondosan meg kell vizsgálnunk s nem szabad nyelvtörténetileg jelentéktelen véletlennek minősítenünk azokat az eseteket, a melyekben az östör. *a valamely változáson ment keresztül. RADLOFFnak azt a nézetét, hogy a tőhangzók állandósága a török⁴⁾ nyelvek jellemző sajátysága, s minden, a mi ennek ellentmondani látszik, pusztá véletlenség (Phon. § 114), elfogadhatja, a ki akarja, de sohasem lehet biztos abban, hogy nyelvtörténeti kutatások nem fogják-e épp az ellenkezőről meggyőzni.

¹⁾ Azoknak a kérdéseknek a tárgyalását, a melyeket én különféle okokból nem tárgyalok, l. BÖHTLINGK hangtanában. (Jak. Gramm. 1—232. §§.)

²⁾ Entwurf einer vergleichenden grammatik der altaischen sprachen. Leipzig, 1895.

³⁾ Nem egészen érdektelen, a mit BÖHTLINGK mond a magánhangzóilleszkedésről. L. Jak. Gr. 33. §.

⁴⁾ RADLOFF sajátos elméletei szerint (a csuvas és a jakut, mint romlott nyelvek, nyelvtörténetileg nem számitanak) «török» = a mit én a «j-török» műszóval jelzek.

Általános fejlődés.

2. §. jak. a.

Egytagú szók.*)

as 'haar'**) | j-tör. *sač*, *čač* | baskKAT. *säs* | kazBÁL. *säč*, *čäč* | csuv. *sūs* | j-tör. *sač*-, *čač*- 'hin- und herwerfen, auseinanderwerfen, streuen, ausstreuen, zerstreuen' | baskKAT. *säs*- 'сбятъ' | kazR. *čäč*-. Vö. 3. §., továbbá 4. §. *is*- 'spritzen'.

as 'speise, nahrung' | oszm. stb. *aš* 'nahrung, speise, getreide' | baskKAT. *aš* | csuv. *aš* 'fleisch'.

as- 'öffnen, losdecken' | oszm. stb. *ač*- | kaz. *ač*- | baskKAT. *as*- | csuv. *uš*-, *yš*-.

at 'pferd' | oszm. stb. *at* | baskKAT. *at* | csuv. *ut*.

baj- 'reich w.', *bāj* 'reich' | kaz. *bajā*- | baskKAT. *baj* | csuv. *puj*-, *pujan*. Az ige eredetileg kéttagú.

bar- 'gehen, fortgehen' | csag. stb. *bar*- | kaz. bask. *bar*- | csuv. *pīr*- 'gehen, kommen, fahren'. Vö. 7. §.

bas 'kopf' | oszm. stb. *baš* | csuv. *puš*.

bat- 'hineingehen, raum haben' | oszm. stb. *bat*- | csuv. *pyt*-.
da 'auch, und' | oszm. stb. *-ta*, *-tä*, *-da*, *-dä* | csuv. *ta*, *te* (*-da*, *de*).

zab- 'greifen, anfassen' | j-tör. *kap*-, *kab*- | csuv. *zīp*-. Vö. 7. §.

zas- 'graben, hervorgraben, aushöhlen' | oszm. stb. *kaz*- | kaz. oszmR. *kazā*- 'graben, ausgraben, abkratzen, abschaben, glatt feilen' | tel. alt. stb.R. *kas*- | tatR. *kār*- 'kratzen, abkratzen, abschaben, vertragen, zerreißen, anbrechen, anzapfen'; alighanem két szó: vö. baskKAT. ¹*kīr*- 'скоблить, брить (волоси), точить на токарномъ станкѣ', ²*kīr*- 'истребить, уничтожить' | csuv. *zīr*- 'abschaben, kratzen, скоблить, грести лопатой, скоблить, стричь, брить'. Vö. 7. §.

*) A magánhangzóhosszúságról szóló fejezet (67—70. §§) szempontjából szükségesnek láttam az egytagú és a többtagú szókat külön felsorolni.

**) A | jelet általában vö. értelemben használom. A hol a jelentést nem írom ki, oda az id. jelzés értendő. Jakut alakok elé kikezdésben nem tettem semmi jelzést.

zat- 'zwirnen' | altV. *kat-* 'сучить (нитку); слагать одно съ другимъ'.*)

sab- 'bedecken' | csag. stb. *jap-* id. | *japās-* 'ankleben, kleben bleiben' | csuv. *śjvās-* 'anhaften, ankleben', *javās-* id.

tab- 'das ziel treffen' | j-tör. *tab-*, *tap-* | csuv. *typ-*.

tas- 'tragen, schleppen' | oszm. stb. *taš-* | baskКат. *tašj-* (рус.) 'тащить, волочить по земль'; alig hiszem, hogy a КАТАРИНСКИJ megjegyzésének bármiféle értéke volna.

tas 'aussenseite' | j-tör. *taš*, *tāš* | csuv. *tyl*; vö. 7. §.

Többszavas szók.

aba 'gift' | tel. alt. kirgR. *ū* | leb. sor, szag. kojb. kacs. kkirR. *ō* | küärR. *ua* | oszm. azerb. kaz. krm. csag. ujrR. *ayu* 'gift, bitter'.**)

aǰax 'mund; ein grosser pokal, aus dem kymys getrunken wird' | oszm. stb. *aǰak* 'schale, napf, topf'.

alǰā- 'segnen, verherrlichen' | j-tör. *alka-*, *alǰa-* id. | csuv. *ilǰan-* 'verfluchen'. Vö. 7. §.

aljn 'der untere, unterteil' | kaz. ujr. Rbg. R. *al* 'der vordere teil' | kaz. kún, oszm. krmR. *alt* 'unterteil' | oszm. stb. *alēn* 'vorderteil, gesicht, die stirne, die fronte, unterteil' | ujrR. *aldēn* 'unterhalb' | ujrR. *il* 'die stelle bei der tür, die stelle in der jurte, wo das gemeine volk platz nimmt' (gegensatz: *tör* 'der ehrenplatz'), 'der niedriggestellte, niedrige'. Vö. VAMB. EtWb. 13.

alta 'sechs' | oszm. stb. *altā* | csuv. *yltā*, *ylttā*. Vö. RAMST. SUS. Aik. XXIV. 15.

arǰas 'gelb' | ujrТHoms. (KSz. II. 248) *sarǰr* | csuv. *šyrā* 'weiss', *sarā* 'gelb'.

arǰa, *arǰan* 'rücken, westen', *arǰas* 'nackten, schultergegend' | oszm. *arka* 'rücken, nacken, hinterteil' | kir. kojb. szagR. *ar* 'gegenüber, jenseits'; hogy hogyan tartozik ide az oszm. stb. *ara* 'köz', jak. *arit* 'zwischenraum', nem világos előttem (RADL. Wb.).

*) A RADL. Wb. ¹⁰*kat-* czímszója két külön szó: 1. *kat-* 'erstarren', 2. *kat-* 'zufügen'.

**) RADL. Wb.: az *ū* és *ayu* alatt utalt *au* alak nincs meg.

asî 'sauer, bitter, säure, bitterkeit, salzigkeit' | oszm. azerbR. *ažê* | j-tör. *ačik, ačêγ, ačû, ačê* | kirgR. *aššê* | urjKAT. *ažêγ* | kaz. *áčê* | baskKAT. *äse* | csuv. *jüžê* 'sauer, beissend', *va.čžak* 'allzu sauer, versauert (nur v. brode)'. Vö. 3. §.

ataγ 'bein, fuss' | kaz. *ajak* | csuv. *ura*.

atî 'waare' | j-tör. *satêk | csuv. *sudê*.

atillâ 'schreiten, einen schritt machen, im schritte gehen' | kaz. stb. *atla-* | csuv. *yt-*.

atir 'hengst' | oszm. stb. *ajrêr* | csuv. *ajêr, êjêr*.

baγa 'frosch' | csag. stb. *baka* | vö. magy. *béka* < ócsuv.

*bika, vö. Gombocz BTürkL. 42. 1.

baγana 'pfahl' | oszm. stb. *baγana* | csuv. *pyγane*.

balik 'fisch' | oszm. stb. *balêk* | csuv. *pulê*.

balta 'grosser eiserner hammer' | oszm. stb. *balta* 'axt' | csuv. *pyrdê* id.

battâ 'drücken, bedrücken' | oszm. stb. *bas-* | csuv. *pys*.

braz- 'werfen' | oszm. stb. *brak-* | altV. *pârka-* | csuv.

pâraz-, *praz-*.

χajîr tās 'kiesel' | oszm. stb. *kajêr* 'feiner sand' | csuv.

χêjêr 'sand'.

χaliγ 'dick' | oszm. stb. *kalên* | csuv. *χulêm*.

χara 'schwarz' | oszm. stb. *karu* | csuv. *χyra*.

χarîn 'magen' | oszm. stb. *karên* | csuv. *χirêm*. Vö. 7. §.

χatiγ 'birke' | kaz. *kajên* | sor, leb. szag. koj. kacs. *kazêγ* | szcj. *kadêγ* | csuv. *χyrên*.

χatirîk 'rinde, fischschuppe' | kaz. *kajrê* 'rinde' | csuv. *χujêr*.

saγa 'kragen' | oszm. stb. *jaka* | csuv. *šyγa, šyra*.

salâ 'lecken' | oszm. stb. *jala-* | csuv. *šula-, šyla-*.

samiγ 'regen' | j-tör. *jaγmur, jayrêr* | csuv. *šêmar, šomor, šumêr*. Vö. 100. §.

saya 'neu' | j-tör. *jaya, jayê* | oszm. *jâni* | krm. csag. *jâni* | csuv. *šênê*.

sariγ 'schulter' | kaz. tob. tarR. *jaurên* 'schulterblatt' | misBug. (PAAS.) *jawêrnê* 'schulter' | alt. tel. leb. kmdR. *jarên* 'schulterblatt, schulter' | csuv. *šyrêm* 'rücken'. Vö. 100. §.

sarsîn 'morgen' | oszm. stb. *jarên* | csuv. *iran*.

satî 'zu fusse seiend, fussgänger, zu fusse' | oszm. csag. *jajan* | kaz. *jajau, jâjâü* | köktör. *jadaγ* | ujj. *jadak* | csuv. *šuran*.

tabisγan 'hase' | oszm. stb. *taušan* | [csuv. *mulgaǰǰǰ**]. Vö. RAMST. Konjug. 97; Gombocz, NyK. XXXV. 259–60.

tajax 'rohr. stock' | csag. stb. *tajak* | csuv. *tuja*.

tammalā- 'tröpfeln' | csag. *tamla-* | csuv. *tymla-*.

tarā- 'kämnen' | oszm. stb. *tara-* | csuv. *tyra-*.

tarbaγ 'finger' (< *tarmā-* 'kratzen') | kirg. stb. *barmak* | csuv. *puṛne*, *pürne*.

3. §. Nincs benne semmi kétség, hogy a csuvas eltérések legnagyobb része nem vonatkozik östörök hangállapotokra. Kivételnek csak a tat. *a* ~ csuv. *i* megfelelést gondolom, melyet alább 7. és 8. §. bővebben tárgyalok. Úgy látom azonban, hogy a tat. *a* ~ jak. *a* ~ csuv. *ü* megfeleléstől sem lehet minden nyelvtörténeti jelentőséget megtagadnunk, különösen ha meggondoljuk, hogy ezekben az esetekben a baskirban és a kazáni-ban szabályosan *ä*-t találunk (ha ugyan lehet két példában szabályosságról szó):

j-tör.	kaz.	bask.	csuv.	jak.	
<i>sač</i>	<i>säč</i>	<i>säs</i>	<i>šüš</i>	<i>as</i>	'haar'
<i>ačä</i>	<i>äčä</i>	<i>äse</i>	<i>jüžä</i>	<i>as̄i</i>	'bitter'

Itt tulajdonképpen két kérdésről van szó; az egyik a csuvas *ü*, a másik a kazáni, baskir *ä* (~ j-tör. *a*) problémája. Részletes tárgyalásukat hagyjuk a csuvas hangtannak. Bonyolultabb lenne a dolog, ha el lehetne fogadni BÖHTLINGK egyeztetését: j-tör. *sač* ~ mong. *üsü*, *üsün* id., mely esetben az *ačä*-t a mong. *üs* 'harag, gyűlölet' szóval lehetne egyeztetni.

*) Az első pillantásra talán kissé merész egyeztetés. Azt hiszem, nincs okunk kételkedni benne. A szó *l-s* alakja megvan a mongolban: *taułai* 'der graue hase', khal. *t̄ülv̄e*, burj. *tüle*, *tülei*, *tulai*. Fontosabb nekünk a Kirakos mongol adata (vö. Gombocz, NyK. XXXV. 260): *thapłqa*, *thoblqa*. Hogy a szó első tagja elveszett, azt a becsező értelmének tulajdoníthatjuk (vö. a végén levő kicsinyítő képzőt), különben is a 'nyúl' rendes csuvas neve: *kujan* (kaz. jövevényszó) és *ružak* (orosz jsz.). A *mulgaǰǰǰ* szót PAASONEN az Ucebnik-ből idézi. Azt hiszem, a vokalizmusban mutatkozó némi hangtani nehézség nem túlságos.

4. §. j a k. ā.

- āl 'schiff' | oszm. stb. *sal* 'floss' | csuv. *sylā, syl*.
 ās 'hungrig, hunger', ās- 'hungern' | j-tör. *ač, až* | csuv. *vižd, viš-*.
 āt 'name' | j-tör. *at, ad* | csuv. *jat*.
 bāj- 'binden' | csag. stb. *baγ* 'strick' | csuv. *pājav, pojav id*.
 bāj 'reich' l. 2. §.
 bār 'daseiend, dasein' | csag. stb. *bar-* | csuv. *pur*.
 χā 'tasche, futteral, gehäuse' | oszm. stb. *kap* | vö. csuv. *χUBā* 'deckel'.
 χāl- 'bleiben, übrigbleiben, zurückbleiben' | oszm. stb. *kal-* | csuv. *jyl-*. Vö. NÉMETH, KSz. XIV. 247.
 χān 'blut' | oszm. stb. *kan* | csuv. *jyn*. Vö. u. o.
 χār 'schnee' | oszm. stb. *kar* | csuv. *jur*. Vö. u. o.
 χās 'augenbraue' | oszm. stb. *kaš*.
 χās 'gans' | oszm. stb. *kaz* | csuv. *χyr*.
 sū 'schusswaffe' | alt. *tuba, tel. leb. kojb. küer. ujb. ja* 'Bogen' | krm. csag. oszm. *jaj*.
 sās 'frühling' | oszm. stb. *jaz* | csuv. *šyr*.
 tāš 'stein' | oszm. stb. *taš* | karC. *taiš* | csuv. *tšyl*. Vö. GOMBOCZ, NyK. XXXV. 260, NÉMETH, NyK. XLII. 83.

5. §. j a k. i.

- ub (< *ib) 'heft, stiel' | j-tör. *sap, sabak* | csuv. *siβā* 'gelenk'. Vö. 11. §.
 ij 'mond, monat' | oszm. stb. *aj* | csuv. *ujāž, ujbāž*. Vö. 8. §.
 ijit- 'fragen' | j-tör. *ajt-, äjt-* 'sagen, sprechen' | csuv. *ijit-* 'fragen, bitten'.
 il- 'nehmen, empfangen, ergreifen' | oszm. stb. *al-* | csuv. *il-*.
 ir- 'худѣть' | oszm. stb. *arāk* 'mager' | csuv. *irχan id*. Vö. GRÖNBECH KSz. IV. 237.
 irās 'rein, sauber; reinheit, sauberkeit' | ujb. *arāk* 'rein, schön, ehrlich' | oszm. stb. *arā-* 'sich reinigen, rein w., sauber sein, genesen' | kaz. stb. *arū* 'rein, gut, heilig, leer, gesund' | csuv. *irā* 'gut'. Vö. NÉMETH, NyK. XLII. 79.
 is- 'spritzen, streuen, säen'. Vö. 2. §. *as* 'haar', továbbá 3. §. *isik* 'wegekost' | oszm. stb. *azāk*.

it- 'schiessen', *īt-* 'loslassen, fortlassen'. (Az utóbbinak ideartozása kétséges; vö. csuv. *jar-* 'schicken, loslassen', sor, kojb. kacs. szag. *ās-*, ujj. *āt-*, köktör. *ād-* 'senden'; talán az **at-*nak **ad-* alakváltozatát lehetne feltenni. Vö. BÖHTLINGK, Jak. Gr. 93. §.) | oszm. stb. *at-* 'werfen, schiessen' | csuv. *ivāt-* 'werfen, schleudern'.

kijin- 'kochen, sich ärgern' | oszm. stb. *kajna-* id., *kajmak* 'dicke, gekochte saure sahné, sahné (von gekochter milch), brühe, bouillon' (vö. or. *выварки, наваръ*) | csuv. *χājma* 'sahné, rahm, schmant'.

kinat- 'flügel' | oszm. stb. *kanat* | csuv. *śynat*. Vö. 8. §.

kiran- 'fluchen' | csag. stb. *karya-* id. | ? sorR. *kārta-* 'beleidigen, necken' (PAASONEN, Csuv. szó.) | csuv. *χārt-* 'schelten'. Azt hiszem, hogy a **kar-* 'schelten' szó világosan látszik minden alakban. Hogy egy j-nyelvjárásban *ā-*s alak is előfordul, abban nincs semmi különös. Vö. 7. §, továbbá a *kītax-*hoz való jegyzetet.

kirij- 'altern' | oszm. stb. *kari* 'alt' | csuv. *karāžāk* 'altés weib', *karāk* 'greis'.

kirsa 'eisfuchs' | oszm. stb. *karsak* 'steppenfuchs'.

kītax 'eine grosse schale, aus der man isst' | oszm. *kadāh*, *kadah* 'becher, glas' | arab *كأس*.*)

kītānaz 'fest, hart, geizig' (vö. *kītāt-* 'mut fassen, sich ermuntern, sich mühe geben') | oszm. stb. *katā* id. | csuv. *χidā* id. (< *χit-* 'hart w., erstarren, zufrieren' ~ kaz. *kat-*).

sinax 'wange' | csag. stb. *janak* | ? csuv. *sān* 'gesicht, antlitz, aussehen' | (ujg. stb. *sān* id.).

širdik 'hell, leuchtend, licht' | j tör. *jarāt-*, *jart-* 'erleuchten, leuchten' | altV. *jarta* 'рыболовный лучъ (fischleuchte)' csuv. *šyrda* 'gyertya'.

sis- 'nahe daran sein' | oszm. stb. *jaz-* 'aufbiegen, entfalten, aufbinden, entwirren, auflösen; fast tun, anfangen zu tun' | csuv. *ššran-* 'schmelzen (vom feuer)' intr., *ššrat-* id., trans.

*) Nagyon érdekes egyeztetés (BÖHTLINGKTŐL származik), de talán kissé merész. Az oszm. alaknak semmikép sincs köze a jakuthoz, mert újabb arab jövevényszó. Hogy az őstörökbe eljutott volna ez az arab (?) szó, azt nehéz elhinni; még nehezebb azt, hogy egyedül a jakut őrizte volna meg; vö. még a *karya-* 'verfluchen' szóhoz: arab *كاري*, kirg. *kār* 'zorn, fluch'.

sit- 'sich legen, liegen', *sittik* 'kopfkissen' < *sittā-* 'jmd. etw. unter den kopf legen' | oszm. stb. *jat-* 'liegen', *jastak* 'kopfkissen' | urjKAT. *čāt-* 'liegen', *sāstak*, *sāttak* 'kopfkissen' | csuv. *sādar*, *šidar* 'bettzeug'; vö. GRÖNBECH Forst. 95. l.

tij 'ein füllen im zweiten jahre' | oszm. stb. *taj* | csuv. *tiḡa*, *tīra*, *tiḡa*.

timir 'ader' | kaz. stb. *tamār* | csuv. *tīmar* 'wurzel', *jyn tīmar* 'ader'.

tij 'morgenröthe' | csag. stb. *taḡ*.

6. §. j a k. ī.

kīrd 'habicht', *kīrbij* id. | j-tör. *karēḡa*, *karēḡai* id., *kārḡāj*, *kārḡā* 'habicht, sperber' | szagR. *kārḡajak* 'falco apivorus' | csuv. *ḡarḡi* 'eine habicht- (oder falcken-) art', *ḡurūzāga* 'habicht'.

šīr 'steiles ufer, berg' | oszm. stb. *jar* | csuv. *šīran* 'ufer'; vö. AŠM. 106.

7. §. Mielőtt áttérnék azokra a nyelvtörténeti tanulságokra, melyek a fenti egyeztetésekből levonhatók, jónak látom a j-török nyelvekben tapasztalható *a ~ i* váltakozást néhány példával világosabbá tenni. Nem olyan érdektelen jelenség ez, mint RADLOFF a Phonetik 113. és 114. szakaszaiban gondolja. Ő a következő három esetet hozza fel:

1. alt. *kaja* ~ kirg. *kāja* 'fels'.
2. alt. *kar-* ~ szoj. *ḡār-* 'anbrennen'.
3. alt. *jalanaš* ~ tuba *jālanas* 'nackt'.

Nagyobb világosság kedvéért vegyük ide például még a következő eseteket:

4. oszm. stb. *jarāl-* 'sprünge bekommen, zerplatzen' ~ sor. *ārāl-* 'spalten bilden, risse bekommen'.

5. tel. alt. szag. kojb. kún, oszm. azerbR. *kaj-* 'sich zurückwenden'*) | csag. stb. *kajt-* 'zurückkehren, heimkehren, sich abwenden, absagen, entfliehen' (különösen figyelembe veendő, hogy az ige mindkét alakja transitív jelentésű) | telR. *kaiš-* 'sich krumm biegen, sich verbiegen' | kirgR. *kais-* 'sich verbiegen' |

*) A *kaj-* 'ausgleiten, hindurchschlüpfen', melyet RADLOFF ezzel egynek vesz, nem tartozik ide.

kirgR. *kajkə* 'nach oben gebogen, rückwärts gebogen' | kirgR. *kajkaj-* 'gebogen sein (vom kopfe) nach hinten', *kajkat-* 'den kopf zurückbiegen, nach hinten umwerfen'.

~ oszm. stb. *kəj-* 'von der seite berühren, schief machen, schief biegen, verbiegen, aus der richtigen lage bringen, abbiegen, abweichen' | j-tör. *kəin*, *kəir* 'schief, schräg, krumm'.

6. tel. alt. kirg. kkirg. tar. turf. krm. csag. oszm. azerbR. *kak* 'trocken, hart, dürr, kahl', (oszm.) 'dummkopf, narr'.

~ oszmR. *kək* 'trocken, ausgetrocknet; albern, schlau'.*)

7. telR. *kana-* 'hinneigung zu etw. haben, an etw. hängen'.

~ sor. szag. küerR. *kən-* 'wünschen, sich verlieben'.

8. szagR. *karlayas* 'schwalbe'.

~ oszm. *kərlayəč* id.

9. oszmR. *kas-* 'zusammenziehen, durch anziehen verkürzen, einnähen' | krm. kaz. oszmR. *kasək* 'zusammengezogen, fest zusammengebunden; jeder körperteil, wo die haut falten bildet'.

~ oszm. stb. *kəs-* 'zusammendrücken, zusammenpressen, pressen, drücken, zusammendrücken' | ujrR. *kəzur-* 'verkürzen' | szag. kojb. kaesR. *kəzər-* 'verkürzen, verringern' | oszmR. *kəsa* 'kurz' | ujr. stb. *kəska* id. | karR. *kəsəχ* 'eng' | oszmZ. *kəsəl-* 'kurz w.' | kazR. *kəsan* 'eng, drückend, gedrückt'.**)

10. oszm. stb. *kat* 'schicht, -mal, seite'.

~ boszn. oszmR. *kət* 'ungenügend, wenig zahlreich, teil, seite'.

11. oszm. stb. *tak-* 'anbinden, befestigen an etw., anhängen, zusammenknoten, hineinstecken' | oszmR. *tak* 'zusammengepresst, zusammengedrückt, zusammengefaltet' | tar. kirgR. *taka-* 'mit einem balkon den torweg schliessen, verrammeln', (tar.) 'heranrücken, -stellen, vereinigen, bedecken, zumachen, fertig machen, zu ende bringen' | tarR. *takal-* 'sich an etw. stossen, so dass man nicht hindurch kann, durch einen zu engen eingang aufgehalten sein, verriegelt, verrammelt, zugemacht sein' | kirgR. *takas-* 'sich dicht an einander drängen, schmiegen'.

*) Ha RADLOFF jobban figyelembe veszi ezt az *a ~ ə* váltakozást, nem látja az oszm. *kək* 'trocken' és *kək* 'albern' szót két szónak.

**) RADLOFF, Wb. II. 813: *kəsla-* törlendő; vö. BANG, Über die Rätsel des Codex Cumanicus (Sitzungsber. d. preuss. Akad.), NÉMETH, Die Rätsel des CC., ZDMG. LXVII. 588—9.

~ oszm. stb. *täk*- 'feststopfen, festdrücken, hineinstopfen, hineindrängen, verstecken' | telR. *täk* 'geizig' | oszmR. *täka*- 'zstopfen', *jolä täka*- 'den weg versperren' | tel. alt. leb. kirg. küer. kojb. kaes. szagR. *täkta*- 'feststopfen, -drücken, anfüllen; mit einem zaune umgeben, umzäuen, beerdigen' | szag. kojb. kaes. sorR. *täktan*- 'erfüllt, versehen sein, sich vorbereiten' | oszmR. *täkanäk* 'verstopft, gesperrt'.

12. oszmR. *tapa* 'pfropfen, spund, zünder (e. bombe)'.

~ oszmR. *täpa* 'propfen, stöpsel'.

13. kirgR. *tartäl*- 'sich zusammenziehen, sich verkürzen, zusammenschrumpfen'.

~ kirgR. *tärtäl*- 'sich zusammenziehen, zusammenwachsen (von wunden)'.

14. csagR. *tarmaš*- 'mit mühe heraufklettern, heraufkriechen'.

~ oszm. kazR. *tärmaš*- 'sich mit den nägeln festhalten, heraufklettern, sich gegenseitig mit den nägeln kratzen, zerfleischen'. Vö. NÉMETH, NyK. XLIII. 141 (*tirnak*).

15. köktör. ujb. tar. sor *taš* 'das äussere' | jak. *tas* | csag. *taškarä* 'draussen'.

~ oszm. *diš* 'le dehors' | csag. *tiš* | kaz. tel. alt. tob. *täs* kirg. *täs* | csag. *täškarä* 'draussen'.

Vö. GOMBOCZ, NyK. XXXV. 260.

16. j-tör. *tawar*, *tabar* 'waare, besitz, vich'.

~ kazR. *tāwar* 'das vich überhaupt'.

8. §. Kétségtelen, hogy a fenti példák számát minden nagyobb fáradság nélkül bőségesen lehetne szaporítani. Akár tulajdonit hát valaki ennek a jelenségnek nyelvtörténeti fontosságot, akár nem, szóegyeztetések felállításában nem szabad figyelmen kívül hagyni. De nem lesz felesleges az után sem érdeklödnünk, hogy mi ennek a váltakozásnak a nyelvtörténeti jelentősége.

A ki az 5. szakaszban közölt egyeztetéseket (östör. *a ~ jak. *i*) figyelmesen átnézi, lehetetlen, hogy kikerülje a figyelmét a csuvással való feltünő egyezés. (Vö. még 11. §.) A j-török *a*-val szemben az esetek jóval csekélyebb számában találunk csuv. *i*-t, s még ritkábban fordul elő ez a jelenség a jakutban. Annál feltünőbb tehát az egyezés.

Huszonöt példa közül három ellentmond a szabálynak

(*ij, kinat, sirdik*); az elsőt és a harmadikat ma még nem tudom megmagyarázni, a második (*kinat* ~ tat. *kanat* ~ csuv. *synat*) bizonyára a tat. *k* ~ csuv. *j*- (~ mong. *č*-) esetei közé tartozik, melyekről a KSz. XIV. kötetében (Der ursprung des wortes *šaman* und einige bemerkungen zur türkisch-mongolischen lautgeschichte) írtam s a melyekben a vokalizmus fejlődése más törvények szerint ment végbe. Négy példa megint nem mond semmit (*isik, kirij, kirsá, tij*), mert nem ismerem az igazi csuvas megfelelőket. Ellenben a többi tizennyolcz példa kétségtelenné teszi, hogy a csuv. *i* ~ jak. *i* (~ j-tör. *a*) megfelelés esetei a jakut-csuvas közösség emlékei.

Természetesen jól meggondolandó, hogy a csuvas *i* ~ tat. *a*-nak a jakutban több esetben *a* felel meg (vö. pl. a 2. szakaszban felsorolt *bar-, žab-, žas-, alžā-, žarin* szókat), de azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a csuvas magánhangzók rendkívüli változásokon mentek keresztül. A csuvas nyelv történetét csak nagyon nagyjából ismerjük ugyan, de abban bizonyára mindnyájan megegyezünk, hogy a csuvas újítások jóval nagyobb része újabb jelenség, s mivel a csuvas nyelvtörténetről kb. Kr. u. 700-tól kezdve az újabb korig nyelvemlékek hiányában csak nagyon halvány sejtelmünk van, ezeknek az újításoknak az okát, kiindulópontját és idejét, elterjedése idejét és területét sohasem fogjuk megtudni. Még ahhoz a feltevéshez sem szükséges ragaszkodnunk, hogy a j-tör. *a* ~ csuv.-jak. *i* megfelelés esetei a csuvasból való kölcsönzésen alapulnak; lehet, hogy ez a jelenség közös csuvas-jakut újítás, a mely a jakutoknak a csuvasoktól való elválása után az utóbbiak nyelvében továbbfolytatódott. (A tat. *a* ~ csuv. *ā* megfelelést — vö. 10. § — határozottan újabb keletűnek gondolom. Vö. GRÖNBECH, KSz. IV. 118.) Másrészt meg a jakutban is bizonyosan vannak újabb és régibb tatár jövevényelemek, vö. pl. 129. §. Túlságos lelkiismeretesség talán kifogásolhatná ezt az álláspontomat, a mire csak azt felelhetem, hogy — sajnos — kénytelen vagyok csupán az adott lehetőségek közt mozogni. De akárhogy is van a dolog, a fő csak az, hogy az egyezések ténye megvan.

S miután eddig eljutottunk, most két kérdés vetődik fel: 1. hogy ítélendő meg ez a tat. *a* ~ csuv. *i* ~ jak. *i* hang östörök szempontból; 2. hogy függ ezzel össze (ha ugyan össze-

függ) a j-tör. $a \sim i$ váltakozás. Az egyik ősnyelvi kérdés, a másik egy dialektusi váltakozásra vonatkozik, s bizony mind a kettő nagyon ingatag talaj.

Az első kérdésre már megfelelttem «A török-mongol a -féle hangok fejlődése a csuvasban» című értekezésemben (NyK. XLII. 75—85. l., továbbá KSz. XIV. 242), melyben bebizonyítottam, hogy a j-tör. $a \sim$ csuv. i megfelelés eseteiben a mongolban $a-t$, az $a \sim u$ eseteiben pedig $i-t$ találunk. Ennek az alapján teljes jogunk van őstör. a_1 és a_2 hangot felvenni, értve az alatt az $_1$ és $_2$ alatt akár magában az a -ban, akár a környezetben adott hangzásbeli körülményeket. A j-törökben mindkét hang a mai a alakban jelenik meg, a csuvasban pedig i -vá fejlődött. GRÖNBECH (KSz. IV. 237, Forst. 103. §) a jak. $i \sim$ tat. a megfelelés eseteit eredeti ab szótaggal hozza összefüggésbe, magyarázatát azonban maga sem hiszi egészen.

A másik kérdésre én igennel felelek. Nem tudok véletlenséget látni pl. abban, hogy pl. az

ujg. $j\dot{a}r\dot{a}c$ 'fa' $\sim$ tat. $a\dot{r}\dot{a}c$ szónak csuv. $j\dot{a}v\dot{a}s$, $jiv\dot{a}s$ felel meg.

Azt hiszem, hogy az $*a > i$ fejlődés egyes példái eljutottak a tatár dialektusokba, ezekben így dublettek keletkeztek, s ezekre megy vissza a mai tatár $a \sim \dot{a}$ váltakozás. Olyanféle magyarázatot, hogy az $a \sim \dot{a}$ váltakozás pusztán véletlen volna, a török nyelv természetét ismerve, nem fogadhatok el.

Mindezek alapján az őstörök nyelvjárások helyzetét a következőkép gondolom:

csuvas	jakut
j-török	

Azt hiszem, hogy a csuvasok és jakutok a j-nyelvjárás elválása után még egy ideig együtt éltek, s abban bizonyára senki sem kételkedik, hogy a j-törökséggel mindkettő később is sokat is érintkezett, s ez érintkezések nyomai nyelvükben kétségkívül fölismerhetők.

Hogy sikerülni fog-e e véleményt egyéb bizonyítékokkal is elfogadhatóvá tenni, azt meglátjuk a következőkben.

Különös alakulások.

9. §. jak. ä.

bäjä 'nach einer weile, nachher' | kelturk. kaz. *baja* 'letzt-hin, vor einiger zeit' | altV. *paja, päja* 'vor kurzem, unlängst' | csuv. *pajžär, pazär* id.

älämäs 'scheckig' | oszm. stb. *ala* | csuv. *yla*. Nagyon valószínű, hogy az eltérő fejlődés a jelentés természetéből magyarázandó.

säbirdäx 'blatt' | oszm. stb. *japrak* | csagR. *japärak* < *jap* 'befedni' + *är-ya* + *k*. Vö. tarR. *jepin-* 'sich bedecken', *jepil-* 'bedeckt sein'; az *a* a tarancsi nyelvjárásban *i* előtt *e*-re változik, RADL. Phon. 82. §. A *jap-* ige különben szabályos *sab-* 'bedecken' alakban megvan a jakutban. Vö. 17. §.

10. §. jak. o.

χomus 'schilf' | oszm. stb. *kamäs* | tar. *komuš* | csuv. *χomgl**) 'stengel' | PAAS. *χämäl, χomäl*; vö. GRÖNBECH Forst. 23. §, KSz. IV. 116. GRÖNBECH azt hiszi, hogy a második szótagbeli eredeti *u* labializálta az első szótagot. Ezzel szemben: 1. Hogy a második szótag magánhangzója eredeti *u* vagy *ä* volt-e, az még egyáltalában nincs eldöntve. 2. A következő (11.) § végén közölt példák körülbelül feleslegessé teszik a GRÖNBECH hipotézisét. (Vö. még 13. §. *uos*, 38. §. *ord-*.) 3. Figyelemreméltóbb GRÖNBECHnek az a megjegyzése, hogy a csuv. *χämäl* hangról hangra megfelel egy ősi *komuš alaknak. Elvileg éppen nem tartható valószínűtlennek, hogy a csuv. és jak. alak vokalizmusa a többi törökséggel szemben megegyezzen. Ebben az esetben csupán azt kellene feltenni, hogy a jak. illabialis és latialis alakok váltakozása (11. §) ősjakut jelenség, a mi utóvégre nagyon lehet. (Hogy a jakuthoz közel levő tar. dialektusban is van *komuš* alak, annak nem lehet jelentőséget tulajdonítani.) Meg kell azonban jegyezni, hogy a tatár *a*-nak csuv. *ä* megfelelése egészen rendes: csuv. *ämär* 'still, ziemlich warm und bewölkt (vom wetter)' ~ tat. *amär* 'ruhe, frieden'; csuv. *än* 'gedächtnis, verstand, verständnis' ~ tat. *ay*; csuv. *ändäx-* 'schwören' ~ tat. *ant* 'schwur'; csuv.

*) GRÖNBECH *o*-ja (itt) = *ä*.

χājār 'sand' ~ tat. *kajār*; csuv. *χājma* 'sahne, rahm, schmant' ~ tat. *kajmak*; csuv. *χājra* 'schleifstein' ~ tat. *kajrak*. De éppen nem tulajdoníthatunk jelentőséget a *χāmāl* vokalizmusának, ha meggondoljuk, hogy a szó mint újabb tatár kölcsönszó is megvan a csuvasban és pedig ugyanazzal a vokalizmussal: csuv. PAAS. *χāmāš*, Szp. *χomāš* 'schilfrohr, schilf'. (Hogy a két szó ugyanaz, az kétségtelen; a kazB. *kamāl* 'tarló' bizonyosan régi csuvas kölcsönszó, vö. 119. §, csuv. *virnā χāmāl* 'stoppel').
χotun 'frau', *χatın* id. | j-tör. *kadēn, katēn* | köktör. *katun*.

11. §. *jak. u.*

ub 'heft, stiel' | tat. *sap* id. | csagR. *sapak* 'stiel, stengel' | kaz. kirk. tobR. *sabak* 'knopföse, die öse am ohrringe' | csuv. *siBā* 'gelenk' (vö. PAAS. Csuv. szój.). Azt hiszem, hogy a szó eredeti jakut alakja szabályosan *ib, s ebből fejlődött (a *b* hatása alatt?) az *ub*. A változást világosabbá teszi ez a néhány jakut példa: *ařinjax* 'schmiere, salbe' ~ *ořunuox* id., *ařiria* 'feine glasperlen' ~ *ořuruo* id., *ařaj-* 'sich öffnen' ~ *ořoj-* id., *barillia* 'eine art adler' ~ *borulluo* id., *χatıaj* 'mädchen' ~ *χotuoj* id., *salır* 'kessel' ~ *solır* id., *sıppax* 'stumpf' ~ *tuppax* id. stb. stb.; l. BÖHTLINGK, Jak. Gr. 74. §.

12. §. Bizonytalan esetek.

sax- 'feuer anschlagen'. BÖHTLINGK az oszm. stb. *jak-* 'anzünden' szóval egyezteteti; helyesebb volna talán az oszm. stb. *čak-* 'mit einem kurzen schlage schlagen, blitzen, explodiren' idevonása, mely hangtani tekintetben éppúgy megfelel.

taņara 'himmel' | oszmR. *taņrā* 'gott, die gottheit' | köktör. ujj. csag. ktur. kún, barR. *tāņri* 'himmel, gott' | kazB. *tāņara*, kazO. *tāņrā* 'gott' | kazO. *tāra*, kazR. *tāri* 'heiligenbild' | csuv. *tyrā* 'gott, heiligenbild'. — Hogy mit akarnak jelenteni az *ä-s* alakok, ezt nem tudom megmondani. BÖHTLINGK (Jak. Gr. 74. §) az előző szakaszban tárgyalt jelenségre gondol.

tolōn 'tal' | kirk. csag. kturk. tarR. *tala* 'die ebene, die steppe'. Nem világos.

13. §. Az őstör. *ag fejlődése.*)

Vö. GRÖNBECH, KSz. IV. 120. BÖHTLINGK, Jak. Gr. 106. §.

bia** 'strick' | oszm. *baγ* | kaz. bask. *bau*.*biar* 'leber', *büör* id. | oszm. *baγâr* 'eingeweide, magen' | kaz. *bauâr*, *baγâr* 'leber' | bask. *buâr* 'leber' | kirgBUD. *baur* 'leber, bauch' | csuv. *pæver*, *püver* 'leber' (vö. csuvZOL. *paGar* 'leber', csuvPAAS. *paGarDa* 'magen der vögel').*ia* 'melken' | oszm. *saγ-* | kaz. *sau* | bask. *hau-* | csuv. *sæv-*.*iarayan* 'schwer, teuer' | kirg. stb. *aur* | bask. *auâr* | oszm. *aγâr* | alt. tel. *ür*.*iarī* 'leidend, krank' | bask. *aurâ-* | kaz. stb. *aur-* 'schmerzen' | oszm. *aγâr-*, *âr-*.*sia* 'fett' | oszm. *jaγ* | alt. tel. *jū* | kún *jau*.*tia* 'wald' | oszm. *daγ* 'berg, wald' | bask. *tau* | alt. tel. *tū* | csuv. *tu* (gen. *tāvæn*).*tjal* 'wind' | kaz. *dauël* | kúnR. *taul* 'unwetter' | tel. *tül* 'sturm' | csuv. *tävël* 'sturmwind, sturm'.*tias* 'getöse' | oszm. *taus* 'lärm' | kirg. *taus* 'stimme, geräusch' | csuv. *tšävö*: *sazâ-tšävö* 'allerlei stimmen, laute'.*uos* 'lippe' | oszm. *aγâz* | kaz. *auz* | alt. tel. *ūs* | csuv. *sâvar*.A jak. *uos* eredeti alakja valószínűleg *ias; vö. 11. §, GRÖNBECH Forst. 23. §, KSz. IV. 116.Őstör. *ä.14. §. Az őstör. *a a nyelvjárások jó részében megmaradt; nevezetesebb változásai: kirgiz, abakáni *e*, volgai, baskir, toboli,

*) Zárt szótagban. Sok esetben úgy látszik, mintha a *g intervokalikus volna. Azt hiszem azonban, hogy ez csak a nom.-ban van így (pl. *bagýv) s a többi esetekben *bagr-féle alakokkal van dolgunk. Ezzel szemben az *aya*, *oyus* alakok *γ*-jét valószínűleg az a körülmény őrizte meg, hogy ezeknek eredeti *g-je sosem kerülhetett a szó végére vagy mássalhangzó elé. Úgy gondolom, hogy az *ag először *aγ*, majd *ā*-vá lett s abban a korban, mikor némely hosszú magánhangzók (*ä* [$>$ *iä*], *o* [$>$ *uo*], [$>$ *üö*], *ü* [$>$ *üö*]) diftongizálódása bekövetkezett, ezek az *ā*-k is diftongizálódtak. (A 13., 19., 45., 58. szakaszokhoz vö. 67—70. §§!)

***) BÖHTLINGK, Jak. Gr. 34. §: «Bei *ia* klingt der zweite bestandteil nicht wie ein reines *a*, sondern wie ein laut zwischen *a* und *ä*».

baraba *i* (de *j* előtt kaz. *e*, pl. *bej*, *kej*-, vö. GRÖNBECH Forst. 33. §. KSz. IV. 117), csuv. *a*. Vö. GOMBOCZ BTürkL. 154, RADLOFF Phon. 112. §, KATANOFF Urj. I. táblázat, AŠMARIN Mat. 38, 39. §. Úgy látom, hogy a csuvasban (bizonyos helyzetben?) *i* is felelhet meg az *ä-nek (pl. *pilläk* '5', *sittšä* '7'). A jakutban az *ä *ä* és *iä* alakban jelenik meg (vö. 21. §!).

Általános fejlődés.

15. §. jak. *ä*.

Egytagú szók.

än 'du' | oszm. *sän* | kaz. *sin* | csuv. *ežə* (gen. *sanən*).

är 'mann, kraft, ausdauer' | tel. alt. sor, leb. kumd. tar. tob. küer. krm. csag. kún, oszm. kar. ujr. *är* | kirg. kking. szag. kojb. kacsR. *er* | kaz. tobR. *ir* | csuv. *ar*.

ät 'fleisch' | alt. tel. leb. sor, küer. krm. kún, oszm. csag. azerb. kar. ujr. *ät* | kirg. kking. szag. kojb. kacsR. *et* | kaz. tob. bask. barR. *it*.

käl- 'kommen' | oszm. *gäl*- | tar. alt. tel. leb. sor, küer. krm. kún, ujr. csag. karR. *käl*- | kirg. szag. kojb. kacs. *kel*-bar. tob. bask. kazR. *kil*-.

käs- 'waten, durchwaten, durchstreichen' | oszm. *gäc*- | alt. tel. leb. ujr. köktör. csag. kturk. tarR. *käc*- | kaz. *kič*- | csuv. *kaš*-.

täb- 'einen stoss mit dem fusse geben' | oszm. csag. alt. tel. sor, tar. küerR. *täp*- | oszm. csagR. *däp* | kirg. kkingR. *tep*- | kazR. *tip*- | csuv. *tap*-.

täj 'glatt, eben, gleich' | ujr. csag. kturk. tar. alt. tel. leb. sor, küerR. *täj* | kirg. kking. szag. kojb. kacs. *teŋ* | kaz. *tiŋ*.

Többtagú szók.

ägäj 'wohlan!' (vö. *äjä* csodálkozást kifejező indulatszó). csuv. *agə*, *ak* 'íme!'

äkkiriä- 'springen' | oszm. csagR. *säk*- 'hüpfen' | kaz. *sikär*- | csuv. *sik*-.

ämis 'fett' | oszm. *sämiz* | kaz. *simez* | csuv. *samər*.

āniā 'abhäng eines berges' | sor, leb. küer. kún, oszm. azerb. csag. ujj. kar. krmR. *ān-* 'herabsteigen' | szag. kojb. kacs. kirgR. *en-* | kaz. szag. tob. kojb. kiz. bar. oszm. *in-* | csuv. *an-*.

bārgān 'der da gut trifft' | kaz. *bār-* 'schlagen' | csuv. *per-* 'werfen, schiessen'.

kālī 'hölzerner mörser' | kúnR. *kālī* 'mörserkeule' | kirg. *keli* 'mörser' | kazR. *kilə* | tobR. *kilä* | csuv. *kilə*.

kāpsiā- 'erzählen, berichten' | krm. bar. kašgR. *kāp* 'rede, redensart, gespräch' | kirgR. *kepsil* 'beredt' | kkirgR. *keptā-* 'sprechen' | vö. perzsa کُتِبَ.

māji 'gehirn, verstand' | csuv. *mimə, mimε* 'mark, gehirn' Ašm. 313.

sättä '7' | ujj. oszm. csag. karR. *jādi* | kún, köktör. csagR. *jāti* | barR. *jidi* | kaz. *jida* | csuv. *sittšə, siddžə, sitš*.

tāsīn 'halfterriemen', *tösün* 'zaum beim pferde'.

16. §. j a k. iä.

biār- 'jmd. etw. geben, hingeben' | oszm. *vār-* | kaz. *bir-* | csuv. *par-*.

biäs '5' | oszm. *bāš* | kaz. *biš* | csuv. *pillək*.

diā- 'sagen' | ujj. köktör. alt. tel. leb. sor, szag. kojb. kacs. küer. kún, csagR. *tā-* | oszm. krm. csag. tar. kar. kkirg. *dä-* | kirg. *de-* | kaz. *dī-* | csuv. *tε-*.

kiāb 'form, gestalt' | j-tör. *kāp, kām* | magy. *kép* < ócsuv. *kāp, vö. Gombocz BTürkL. 93 | csuv. *-pek* 'als, wie, gleich, ähnlich'.

kiāŋ 'breit, weit, ausgedehnt' | tar. alt. tel. küer. ujj. csag. szárt, kturkR. *kāŋ* | krm. *gāŋ* | kirg. kkirg. *keŋ* | kaz. *kiŋ*.

kiäsä 'abend' | oszm. krm. azerbR. *gäžä* 'die nacht' | oszm. *giže* | kaz. *kič* 'abend' | csuv. *kaš* id.

siä- 'essen, verspeisen' | krm. tar. tub. leb. küer. kkirg. ujj. oszm. csagR. *jä-* | alt. telR. *ji-* | csuv. *ši-*. Nem érthetek egyet GRÖNBECHKEl, a ki KSz. IV. 238 a kurm. *šij-adəp* 'ich esse', *ši-rəm* 'ich ass' alapján a szó mai palatalis magánhangzó-ját a szókezdő *j-* hatásának tulajdonítja.

siäl 'mähne' | alt. leb. ujj. bask. *jal* | kaz. *jalə* | tarR.

jäl | oszm. *jälä* | küerR. *jäläk* | kyzR. *jälän* | kacsR. *jelin* | urjKAR. *čal* | szoJC. *tülen* | kojB. kandC. *dülen, dïln, dělen* | csuv. *šilyε, šilGε* | mong. *del* | mandzsu *delun*. Vö. Gombocz, NyK. XXXV. 269.
siäl- 'traben' | alt. oszm. csagR. *jäl-* | barR. *jil-*.
siän 'enkel' | oszmZ. *jägän* 'neffe, enkel'.
jüät- 'führen' | krmR. *jätä-* | oszmR. *jäd-* | oszm. csagR. *jädä-* | kazB. *jitäklä-* | csuv. *šavät-*.

Különös alakulások.

17. §. jak. a.

aγis '8' | oszm. *säkiz* | kaz. *sigəz* | csuv. *sacâr, sakkâr*. Az alapnyelvi alak kétségkívül *säkiz. A jakut *aγis*-nál talán a *torus* '9' hatására lehetne gondolni. RAMSTEDT (SUS. Aik XXIV. 16) esetleg a *g* hatásának tulajdonítja az *a < ä* változást s azt mondja, hogy ez a jakutban többször előfordul. Nem tapasztaltam.*)

18. §. jak. ü.

ütüö 'gut' | köktör. *ädgü* | ujrR. *ätkü* | az *äskü*, a melyre *äji* alatt utal, nincs meg RADLOFF szótárában | csag. *äzgü* | kaz. kirg. *izgi* | kúnR. *äjgi* | oszm. krm. *äji*. GRÖNBECH az eredeti *ädgü*-ből előállott jak. *ödgü (vö. 10. §) > *ödögü alakot vesz s (Forst. 23. §, KSz. IV. 116) az *ö > ü-t* a *d* hatásának tulajdonítja. 1. Az *ü* inkább asszimiláció eredménye (vö. 65. §). 2. Nem látom be, miért volna szükség háromszótagos alak felvételére. — A csuvas *irê* 'jó', melyet GRÖNBECH ezzel egyeztet (KSz. IV. 118), nem tartozik ide. Vö. NÉMETH, NyK. XLII. 79.

*) Megmaradhatunk a BÖHLINGK magyarázatánál, a ki (Jak. Gr. 75. §) csak ennyit mond az ilyenfajta jelenségekről: «Bei vergleichung des jakutischen mit den türkisch-tatarischen sprachen und mit dem mongolischen kommt ein wechsel zwischen vokalen einer und derselben klasse überaus häufig zum vorschein». Vö. 11. §.

19. §. Az őstörök *äg fejlődése.*)

Vö. GRÖNBECH, KSz. IV. 120, 123.**)

iän 'mitte des rüchens' | sor, csag. szárt, ujj. *ägin* 'schulter' | küer. *äynä* | sor. *äyin* | oszm. *äjin* 'rücken, schulter' | alt. kirk. *in* 'schulter' | csuv. *an*.

diäri 'bis' | kazR. *täri* 'bis, bis nach' | ujj. csag. *tegrü* 'bis, bis zu' | köktör. ujj. csagR. *tägi* 'bis, bis zu' | oszmR. *däk* 'bis' | csuv. *aran* 'bis'; vö. AšM. 220.

20. §. Bizonytalan esetek.

arijaz 'wenig, geringe anzahl, mangel' | oszm. *äksik* 'defectus, minus'.

ani 'jetzzeit' | kaz. *inda* 'jetzt' | csagKŰN. *indi* | csuv. *andε* 'schon, jetzt, nun'.

siäx 'ärmel' | j-tör. *jäy, jiy* | csuv. *šanä*.

Az 1. és 3. egyeztetés BÖHTLINGTŐL származik.

21. §. Őstör. *e.

Az őstörök zárt *e-ről már GRÖNBECH írt, vö. Forst. 89, KSz. IV. 237—8, de meglehetősen bizonytalanul s egész más alapon, mint én; *e* hang, melyet a jakut alapján vettem fel, úgy látszik, a török dialektusokban általában összeesett a nyílt *ä-vel, a jakutban azonban *i*-vé (két példában *ī*-vé) fejlődött. A többtagú példáknál figyelembe veendő, hogy a második szótagban rendszeren *i* van. Ezekben az őstör. *e talán az *i* hatása alatt állott elő *ä-ből. Hogy hogyan nyúlt meg a jakutban az *e, az egyelőre nem világos. Olyan értelemben, mint GRÖNBECH (KSz. IV. 237—8), egyelőre nem merek hozzászólni a dologhoz, mert nincs elég anyagom. GRÖNBECH a köktör. *bir-* 'geben' ~

*) Zárt szótagban.

***) Nem láttam rá elég okot, hogy az őstör. *äb hangesoportot is felvegyem tárgyalásomba. A jak. *tiär* 'umwenden' szóval szemben ma a dialektusok egy részében *v-s* alak van ugyan (oszm. *dävir-*), de vö. pl. csag. *dägri* 'rund' stb. (NÉMETH, NyK. XLIII. 136—7). A *a* és *b* viszonyát kellene előbb tisztázni. Nagyon érdekes az oszm. *säv-* 'lieben' (kirk. *süj-*), jak. *iäj-* 'freundlich gesinnt sein' összehasonlítása.

oszm. *vär-*, *vir-* ~ jak. *biär-*, köktör. *biš* '5' ~ oszm. *bäs* ~ jak. *biäs* egyeztetésekből indul ki; azt hiszem azonban, hogy itt inkább a 35. szakaszban tárgyalt jelenségről van szó (ha egyáltalában a köktör. alakok olvasása helyes). Az α feltevés is nagyon elfogadható, hogy a 35. §-ban közölt jelenségnek szintén őstör. zárt *e-ben van a magyarázata. A jakut miatt egyelőre nem tartottam tanácsosnak a két jelenséget együtt tárgyalni. Következő kutatások bizonyára hoznak világosságot.

Újabbán THOMSEN bizonyította be az *e megvoltát a jéniszei-i feliratokban (Une lettre méconnue des inscriptions de l'Jénissei; SUS. Aik. XXX₄) és pedig a következő szókban: *éki* '2', *él* 'tribu', *és* 'camarade' ('compagne?'), *ét-* 'faire, organiser', *bél* 'la taille', *bés* '5', (*jéti* '7'), *jétmis* '80', *kés* 'ceinture(?)'.

Sokat beszéltek már az oszmánli zárt és nyílt *e*-jeiről, a nélkül, hogy egy jó szójegyzéket kaptunk volna. (A RADLOFF szótárának *ä* jelzése [oszm. alakokban] nem akar semmit mondani.) Az oszmánli nyelvtanírók közül MENINSKI (Institutiones linguæ turc., ed. alt. 7. o. — GRÖNBECH szerint [KSz. IV. 238]) és MANISSADJIAN (Lehrbücher des Seminars für orient. Sprachen zu Berlin, Lehrb. d. modernen osm. Spr. Stuttgart und Berlin 1893) vesz fel kétféle *e*-t. Az utóbbinak szójegyzéke is van, a melynek segítségével némi világot reméltem vetni az őstör. *e problémájára, de egyelőre minden kísérletem hiábavaló volt.

Annyit mondhatunk tehát, hogy az őstörökben kétségkívül volt a nyílt mellett zárt *e is, hogy azonban mely példákban, az egyelőre nem mutatható ki minden esetben világosan.

Nagyon tanulságos, a mit GOMBOCZ ZOLTÁN írt legújabbán e kérdésről, körülbelül a fenti értelemben. MNy. X. 339—41.

Egytagú szók.

il 'gutes einverständnis' | tar. alt. tel. leb. krm. kún, tob. azerb. oszm. csag. ujb. karR. *äl* | kirg. kkirg. szag. kojb. kacsR. *el* | kaz. bar. tob. oszmR. *il*.

ilt- 'führen, tragen' | kún, ujb. csag. karR. *ält-* | kaz. tob. barR. *ilt-* | csuv. *les-* 'wegführen, fortbringen, begleiten'.

iy 'die röte auf den wangen, die gegend des backenknochens' | oszmR. *äy* 'gesicht', *än* 'die hautfarbe, der teint, die farbe' | sorR. *iyñik* 'die rote schminke' | tobR. *iylik* id.

- mîn* 'ich' | oszm. *bân* | csuv. *εBθ* (gen. *manθn*).
- ir-* 'auftauen, schmelzen' | alt. tel. leb. bar. tar. krm. csag. oszm. azerbR. *âri-* | kirg. kking. szag. kojb. kacsR. *eri-* | tara, kturk. karR. *iri-* | kazR. *irï-*.
- sir* 'ort, gegend, platz, erde, land' | tar. alt. leb. tel. küer. kún, kökt. ujj. oszm. csagR. *jâr* | kojb. kacsR. *jer* | bar. kaz. *jîr* | csuv. *šor*.
- sit-* 'einholen, erreichen' | tar. alt. tel. leb. tuba, küer. kún, ujj. oszm. csag. kar. *jät-* | kaz. *jit-* | csuv. *šit-*.
- tij-* 'anlangen, ankommen, erreichen' | ujjR. *täk* (o: *täg*-) kökt. csag. leb. sor, tar. küerR. *täg-*.

Töbhtagú szók.

- bisik* 'wiege' | oszm. kturk. csag. chiv. trkm. *bâšik* | kaz. *bišik* | magy. *bölcső* < ócsuv. *bišij, Gombocz BTürkL. 54. l. (talán ócsuv. *bešij?).
- dirij* 'tief' | kún, alt. tel. leb. sor, küer, krmR. *târây* | oszm. *dârin* | csag. *târiy* | kaz. *tirân* | csuv. *tarân*.
- igî* 'feile' | kún *ägâü* | csag. *ägäk* | tel. alt. *äḡä-* 'feilen' | tar. csag. *äkâ-* id. | kaz. bar. tob. *igâü* 'feile' | csuv. *jægεv* 'grosse feilé'.
- ilžit* 'bote, gesandter' | tel. alt. tar. kún, krm. oszm. csag. azerb. *älci* | kking. *elci* | kaz. *ilci*.
- ilî* 'hand, arm, finger' | ujj. csag. *alik* | kaz. *ille* | oszm. csag. azerb. krm. *äl* | csuv. *alâ*.
- irgäx* 'männchen' | alt. tel. leb. tar. krm. kún, csag. oszm. *ärkäk* | kirg. kking. *erkäk* | kaz. *irkäk*. 35. §. ?
- isit-* 'hören' | j-tör. *äšit-*, *išit-* | csuv. *itlε-* 'horchen, anhören, gehorchen' (< **iltε-*).
- kirdik* 'richtig, wahr' | oszm. krm. *gärčäk*.
- silim* 'leim' | tar. alt. tel. leb. küer. *jälîm* | kojb. kacs. *jelim* | bar. *jilîm* | kaz. *jilâm* | csuv. *šilâm*.
- timir* 'eisen' | köktör. kún, kar. alt. tel. küer. *tämîr* | sor, leb. *täbir* | szag. *tebir* | ujj. csag. kturk. *tämür* | kaz. *timër* | oszm. krm. azerb. *dämîr* | csuv. *timër*. Vö. Gombocz, MNy. X. 339—41.
- tirî* 'haut, balg, fell, leder' | csag. stb. *täri* | oszm. *däri* | csuv. *tir*.

tirit- 'schwitzen' | oszm. krm. *tär* 'schweiss' | kaz. *tir* | csuv. *tar*.

Különös figyelemre méltók a következő példák:

bíl 'taille' | oszm. csag. tar. kún, krm. kar. *bál* | kirg. *bel* | kaz. *bil*.

ír- 'sich verwickeln' | csag. *ärgän-* 'sich versammeln, sich anschliessen' | csuv. *argan-* 'sich verwickeln, sich verstricken'.

Östör. *i.

22. §. Az östörök *i*-t a jakut és a j-török nyelvek lényegtelen eltérésekkel megtartották (egyes dialektusok: *i* > *i*, vö. KATANOFF, Urj. I. tábla). A csuvasban az *i helyén ma rendszeren *a*-t találunk. Vö. GRÖNBECH, Forst. 30. §. GOMBOCZ, BTürkL. 149.

Általános fejlődés.

23. §. jak. *i*.

Egytagú szók:

bis- 'schneiden' | j-tör. *bäč, bič-*. Kétségtől az *i*-s alak az eredetibb. Vö. GOMBOCZ, BTürkL. 45.

kis 'winter' | oszm. stb. *käs* | csuv. *χəl*.

kil 'pferdehaar' | oszm. stb. *käl* | csuv. *χələχ*.

sil 'jahr' | oszm. stb. *jäl*; a csuv. *šul* voltaképp a *jaš* megfelelője. Vö. PAASONEN, Csuv. szój.: *šul*, továbbá 7. §.

sil- 'von der stelle rücken' | alt. stb. *jäl-* 'glitschen, gleiten, ausgleiten, rutschen, sich am boden entlang schlängeln, auf dem eise fahren, spazieren fahren, sich umhertreiben' | oszm. stb. *jälan* 'schlange' | csuv. *šəlen, šölän* id.

Többtagú szók:

bilir 'früher, vor alten zeiten', *bilirigyni* 'vorigjährig' | kirg. stb. *bältär* | csuv. *pəltər*.

bisax 'messer' | oszm. stb. *bäčak* | csuv. *pəššəgə*.

čičax 'vögelehen'.

irāχ 'entfernt, weit' | j tör. *järak, ärak*.

irja 'lied, gesang' | azerb. stb. *jär* | csuv. *jurə*.

- itir* 'beissen' | oszm. stb. *âsar*-.
kimis 'kymys' | kirg. stb. *kâmâz* | csuv. *kâmâs*.
kiria 'reif' | kirg. stb. *kârau*, vö. NÉMETH, K Sz. XIV. 247.
kisan 'etw. bedürfen' | oszm. *kâzkan*- 'eifersüchtig, neidisch sein'.
kıtaras 'zange' | kaz. *kâskâc* | csuv. *çaskâđâ*, *çaskâs*.
kıtar- 'roth w.' | oszm. stb. *kâz*- | csuv. *çar*-.
kiti 'ufer, rand' | kún, oszm. *kâjâ* | kojb. szag. *kâjâg* | tobR.
kâjü 'die verbrämung' | csuv. *çarâ*, vö. AŠM. 225. l.
kisil 'rot' | oszm. stb. *kâzâl* | csuv. *çarlâ*.
silgi 'pferde' | köktör. stb. *jâlkâ*.
tılbâs 'dolmetsch' | tat. *tâlmâc*.

24. §. jak. ĩ.

- kın* 'scheide' | oszm. stb. *kân* | csuv. *jânâ*.
kıs 'tochter' | oszm. stb. *kâz* | csuv. *çar*.
tın 'athem, seele', *tın*- 'athmen' | j-tör. *tân*, *tân*- | csuv. *tšam*; vö. RADL. Phon. § 106.
tıt- 'reissen, zerreißen' | oszm. *dit*-, *dât*-.

Különös alakulás.

25. §. jak. u.

- kurtujax* 'birkhuhn' | kazR. *kâr tauçâ* 'haselhuhn'.

Bizonytalan eset.

26. §. jak. ä.

- kärä* 'grau, reifarben' | oszm. stb. *kâr* 'grau'.
 Érdekes, hogy mindkét kivételes esetben a tat. *kâr* 'szürke' szóval van dolgunk. Az *u*-s alak asszimiláció eredménye, az *ä*-s (ha ugyan igaz), talán átvétel lehet. De ez utóbbi kétségkívül nagyon bizonytalan.

Östör. *i.

27. §. Az östörök *i egyes különös alakulások kivételével (kaz. *â*) az egész török nyelvterületen megmaradt, csupán a

csuvasban nem; itt az *i helyén többnyire ə-t találunk. Vö. GRÖNBECH, Forst. 31. §, GOMBOCZ, BTürkL. 149—50, KATANOFF, Urj. I. t.

28. §. jak. i.

Egytagú szók.

is 'der innere' | oszm. stb. *ič* | csuv. *āš*, *oš*.

is- 'schwellen' | j-tör. *šiš*-, *šəs*-, *čəs*- | csuv. *šiš*-. Figyelemreméltó a csuvas alak vokalizmusa.

is- 'trinken' | oszm. stb. *ič*- | kaz. *əč*- | csuv. *əš*-.

kir 'schmutz' | oszm. stb. *kir* | csuv. *kirək* 'unreinlichkeit (am menschlichen körper)'.

min- 'aufsitzen' | j-tör. *min*-, *bin*-.

tik- 'stechen, nähern' | oszm. *dik*- id. | kaz. *tək*- id. | csuv.

tšik- id.; a *tik*- magashangú párja a j-tör. *tək*- 'feststopfen, hineinstopfen, hineindrängen, verstecken' szónak; vö. 7. §.

Többtagú szók.

ibit 'gewesen, gewesen sein' | oszm. stb. *imiš*.

ilik 'vorherseiend, vorhersein', *ilün* 'der vordere, östlich, vorderseite, osten' | j-tör. *ilk*, *ilik* | csuv. *ələk* 'ehemals, früher'. Vö. j-tör. *il*, *al*.

innü 'nadel' | oszm. stb. *ijne*.

iränyä 'euter, materie' | j-tör. *iräy*, *iriy*.

isin 'für, wegen' | j-tör. *ičün*, *ičün*, *üčün*, *učün*.

kiris 'bogensehne' | alt. tel. kún, bar. csag. oszmR. *kiris* | altR. *kārāš* | kaz. *kərəš* | csuv. *χirlü*. Rendkívül érdekes a lamdacismust mutató csuvas alak *i-je*; eszerint őstör. *i-nek felelhet meg csuv. *i* is.

kisi 'mensch, mann' | oszm. stb. *kiši*.

kistiä- 'verbergen, verstecken' | oszm. krmR. *gizlä-* id. | ujj. *kislä-* | krm. azerbR. *gizlän-* 'sich verstecken' (oszm. *gizli* 'verborgen, versteckt').

silä 'mark' | alt. leb. kún, csag. *jilik*.

sisik 'erle' | kaz. *širək* | csuv. *širək*. Fontos a kazáni alak, mely eszerint régi (*j*) csuvas jövevényszó.

29. §. j a k. i.

bīr '1' | j-tör. *bir, bər* | csuv. *per, peri, perre*.

īl 'anknüpfen, einhängen' | oszm. stb. *il*.

kīn 'nabel, centrum' | alt. tel. leb. szag. *kin* 'der nabel des moschustieres, der moschusbeutel'.

kīr- 'hineingehen, hineintreten' | j-tör. *gir-, kir-* | kaz. *kər-* | csuv. *kər-*.

kīs 'zobel' | csag. stb. *kiš*.

sīk 'naht' | alt. stb. *jik* | oszmR. *jiv* | kazB. *joj* | misPAAS. *jü* | csuv. *šəvə*. GRÖNBECH (KSz. IV. 123) ösjak. *jib-ik alakot vesz fel; az illető ige azonban sehonnan sem igazolható s a hangtani körülmények éppen nem teszik nélkülözhetetlenné ezt az alakot.

sīk 'feuchtigkeit, tau' | kturkR. *čik* | oszmZENK. *čig, čih* | oszm. *čij* | tel. kazR. *čək*.

tīy 'eichhorn' | oszm. stb. *tīn* | köktörR. *tājij* | ujrR. *tājin*.

tīs 'zahn' | j-tör. *tiš, diš* | kaz. *təš* | csuv. *šəl*.

tīt 'lärchenbaum' | karR. *tit* | tel. alt. leb. sor, szag. *kojb*. kacs. küer. kking. *tət*.

Különös alakulások.

30. §. j a k. a.

sab 'faden zum nähen' | oszm. stb. *jip* | csuv. *šip*.

31. §. j a k. i.

bit 'laus' | oszm. stb. *bit*.

īnaχ 'kuh' | oszm. stb. *inäk* | csuv. *əne*; vö. magy. *ünő* (GOMBOCZ BTürkL. 136); a szó eredeti vokalizmusa minden valószínűség szerint palatális.

it 'hund' | soj. *it* | tat. *it* | csuv. *jəDə, jīDə*.

sītī 'scharf' | oszm. *iti* | ujr. *jidik, jidi* | kum. *itti* | bar. *jidäü* | csuv. *šiv.Đə, šitšə*.

tīl 'zunge' | csag. stb. *til* | kaz. *təl* | csuv. *tšəlyε, tšəlrε*.

tīsī 'weibchen' | csag. stb. *tiši* | alt. *tizi* vagy *təzə* | abak. *tizi* vagy *təzə*.

Vö. 17. §, GRÖNBECH, KSz. IV. 237.

32. §. j a k. ĩ.

ĩs 'starker, durchdringender rauch' | kirg. szag. kojB. *ıs* 'rauch, russ, dunst, dampf' | kaz. uĵ. csagR. *is* 'geruch, dunst, kohlendunst' | tar. csag. oszmR. *is* 'russ, qualm' | uĵR. *it* 'geruch, wohlgeruch'. — A két szó (*ıs* és *ıs*) bizonyára egyeredetű; hogy a két alak közül melyik az eredetibb, azt egyelőre nem lehet megmondani.

33. §. j a k. u.

bus- 'gar oder reif w.' | oszm. stb. *piš-* | csuv. *piš-*. — A b-hatására gondolhatunk.

muĵ '100 rubel' | j-tör. *biĵ, miĵ* '1000' | csuv. *pin* id. — Magyarázat: mint az előbbinél.

34. §. j a k. ü.

büt- 'fertig w.' | oszm. stb. *bit-* | csuv. *pät-, pöt-* | mong. *bütü-* | oszm. *bütün* 'ganz'. — Az ige bizonyára már az alapnyelvben kettős alakban volt meg.

sürbä '20' | j-tör. *jârma, jigirmi* | csuv. *širem* [< tör. *iki* 2' + mong. *arban* '10', vö. RAMSTEDT SUS. Aik. XXIV. 21, GRÖNBECH, KSz. IV. 116 (< *jigürmä); BÖHTLINGK, Jak. Gr. 75. §.

süt- 'verloren gehen, aufhören, erlöschen', *sütär-* 'verlieren' | oszm. stb. *jit-* 'verloren gehen' | köktör. csagR. *jitür-* 'verlieren, vernichten' | oszmR. *jitir-* 'verschwinden lassen' | csuv. *šät-* 'пропасть'.

35. §. *ü ~ *i.

A nélkül, hogy egyelőre valami nagyobb fontosságot tulajdonítanék a dolognak, néhány oly esetet akarok e szakaszban bemutatni, a melyeknek tanúsága szerint a török alapnyelvben első szótagbeli *ü* bizonyos esetekben *i*-vel váltakozott. Más feltevessel e példák aligha magyarázhatók. Megjegyzem, hogy az első példa (*üsigi*) nem világos; talán csak a jakutból magyarázandó. (Vö. még 21. §.)

üsigi 'ihr', *üsikki* id., *isigi* id. | oszm. stb. *siz* | csuv. *ezir*.

bil- 'erfahren, erkennen, kennen lernen', *bäliä* 'bemerkenswert, zeichen, kennzeichen' | oszm. stb. *bil-* | oszmZENK. *belür-*

(o: *bälür-*) 'zum vorschein, zur erscheinung kommen, sich kund geben', oszmBdM. *bälir-* 'être connu, se montrer; devenir clair, évident', *bilir-* 'apparaître, se manifester' | csuv. *pel-* | csuv. *palla-* 'kennen, erkennen' | *palâr-* 'sichtbar sein, sich zeigen'.

ikki '2' | tar. azerb. bar. csag. oszmR. *iki* | sor. ujrR. *igi* | krm. *kún*, csag. oszm. karR. *äki* | kirg. kkirgR. *eki* | alt. tel. lebR. *äkki* (az *igi* alatt utalt *ägi* alak nincs meg RADLOFF szótárában) | csuv. *ikkə, ik, igə*.

inī 'der jüngere bruder' | tar. tel. alt. csag. kturk. oszm. azerb. ujrR. *ini* | bar. kirgR. *äni*.

ygyr 'sattel' (< *ijir), vö. 31. §. | kaz. *ajär*, oszm. *äjär*, tar. *ägär* | tel. *ijirgä* 'satteldecke'. 21. §. ?

kim 'wer?' | *kún*, krm. bar. kirg. tar. ujr. oszm. karR. *kim* | alt. tel. leb. küerR. *käm* | csuv. *kam*.

tiräx 'die weisse pappel (*populus alba*)' | alt. tel. leb. sor. *kún*, csag. kturk. tarR. *täräk* | kirg. kkirg. szag. kojb. kacsR. *teräk* | kazR. *tiräk* | csuv. *tirək*. Valószínűleg a 21. §-ba tartozik.

36. §. Bizonytalan esetek.

icigäs 'warm', *itī* 'heiss, hitze' | oszmR. *isäm* 'heiss' | krmR. *äsžak* id. | oszmR. *äsšžak* | oszm. *sšžak* | tob. krm. oszm. azerbR. *issi* 'heiss' | kirgR. *ästək* id. | kkirgR. *ässək* | tel. altR. *üzü* < alt. tel. leb. szag. kojbR. *izi-* 'heiss w.' + *ü* | ujrR. *izik* 'heiss' | csagKún. *isiγ* (RADL. Wb.: az *issi* alatt utalt *ässš* alak nincs meg) | csuv. *šžš* 'warm'.

ijir 'sehne' | j-tör. *sšņr*, *siγir* | csuv. *ššņr*.

silis 'wurzel' | tarR. *jiltis* | küer. ujrR. *jäldäs* | szojR. *jältäs*.

Östör. *o.

37. §. Az östör. *o hangot a j-török megőrizte (de volgai, bask. tob.>u), a csuvas *y* (*vi-, vy-*)-ra változtatta. Vö. GOMBOCZ, BTürkL. 145—6, GRÖNBECH, Forst. 27. §, KATANOFF Urj. I. tábla (a toboli hibásan!). A jakutban a következő jelenségeket látjuk.

Általános fejlődés.

38. §. jak. o.

Egytagú szók.

xon- 'übernachten' | oszm. stb. *kon-* | kaz. tobR. *kun-* | oszm. stb. *konak* 'gast' | csuv. *χāna*, *χona* id.

χos 'doppelt' | csag. stb. *koš* | kazR. *kuš*.

oχ 'pfeil' | oszm. stb. *ok* | kaz. tobR. *uk* | csuv. *υχδ*.

oj 'kleines wäldchen auf einem freien felde' | csag. stb. *oj* 'niederung, tal, schlucht' | kaz. *uj* | csuv. *uj* 'feld'.

ot 'gras' | oszm. stb. *ot* | kaz. tobR. *ut*.

ord- 'übrig bleiben, nachbleiben', *orduk* 'rest' | csag. stb. *art-* 'eine sache über einen gegenstand so herüberlegen, dass die enden zu beiden seiten herabhängen; aufladen, belasten; über etw. hervorragen, grösser s., besser s.; hinzukommen, zunehmen; übrig bleiben, nachbleiben; abreiben; über einen berg bringen', *art* 'hinterteil, pass, engpass', *artök* 'überragend, zuletzt, rest', *arē* 'jenseitig, die andere seite, nach, hinter, dorthin, weiter' | csuv. *vara* 'nach'.

A csuvas és a jakut tanúsága szerint feltétlenül őstörök **or-* alakkal van dolgunk s a magánhangzó fejlődése nem a jakutban és a csuvasban, hanem a *j-*törökben fejlődött rendkívüli módon. E szerint elesik GRÖNBECHNEK (KSz. IV. 116, 118) az a külömben sem nagyon tetszetős feltevése, hogy az *ort-* az *orduk* hatása alatt keletkezett volna. Kétségtől újabb jövevénytől valamely *j-*tör. nyelvből a jakut *ärtik* 'gebirgspass'.

soj- 'sich abkühlen' | oszm. *soyuk* 'kalt' | kazB. *sāuök* id. | misPAAS. *suwök* | csuv. *siv* 'kalt, kälte; das kalte fieber', *sivən-* 'kalt w.'

toy 'gefroren', *toy-* 'frieren, gefrieren' | csag. stb. *toy* | kaz. *tuy* | csuv. *sän*.

tot 'satt', *tot-* 'sich sättigen' | *j-*tör. *tot-*, *tod-* | csuv. *tydä* 'satt'.

Többszótagú szók.

bočuguras, *bočugras* 'haselhuhn' | kazB. *božor* 'tetrao bonasia' | csuv. *pābžār*, *požār* 'rebhuhn, haselhuhn'.

bosxo 'frei, ledig, unbelastet' | oszm. stb. *boš* | kaz. *buš* | esuv. *pyžž*.

čokui- 'klopfen, schlagen, prügeln', *čokočču* 'ein hölzerner hammer' | altR. *čokā-* 'mit dem schnabel picken' [mong. *coki-* id.] oszm. kkingR. *čoku-* id. | tarR. *čokī-* id. | ? oszm. *čakič* 'hammer'.

čolbon 'morgenstern' | tar. oszmR. *čolpan* 'der planet Venus' | telR. *čolbon*, *čolmon* 'die Venus'.

dolgui- 'schwanken, sich bewegen, wogen', *dolğun* 'welle' | kirgR. *tolku-* 'wellen schlagen' | telR. *tolkū* 'welle' | kirgR. *tolkun* id. | esag. kelturkR. *tolkunla-* 'wellen schlagen' | kking. kirg. krmR. *tolγa-* 'hin und her bewegen; den schlauch mit airan von aussen stossen, damit die butter sich absetzt; runde einschritte in der schaft der lanze machen, damit die hand nicht rutsche; im kreise herumdrehen' | oszm. *dalya* 'welle' | krmR. *dalyalā* 'wellen schlagend'.

čojū 'dick, dicht', *čojun-* 'd. w.' | oszmR. *koju* 'dick, dickflüssig, dunkel' | tel. alt. kirgR. *kojū* | esag. kelturk. tarR. *kojuk* | szag. kojb. kaes. küerR. *kojug* | tel. alt. szag. leb. sor, kojb. kaes. küerR. *kojāl-* 'dick w., dicht w.'.

čomus 'maultrommel' | j-tör. *komās*, *kobuz* 'ein musikalisches saiteninstrument' | kaz. *kubāz* | esuv. *kybās*.

čomuos 'schöpfkelle', *čamias* id. | j-tör. (BÖHTL.) چوموش, kirg. (BÖHTL.) شومش | oszm. stb. *čom-* 'untertauchen, sich baden, schwimmen' | oszmR. *čomur-* 'untertauchen, sinken lassen' | alt. tel. lebR. *čomdār-* 'in eine flüssigkeit eintauchen' (? talán $\acute{e} > s > h > \gamma$? RADLOFF szerint jak. $s > h$ -).

moj, *mojun* 'hals' | oszm. stb. *bojun* | kaz. *mujān* | esuv. *māj*. *ojnuo-* 'spielen', *ojnū* 'spiel' | oszm. stb. *ojna-* | kaz. *ujna-* | esuv. *vājā* 'spiel'.

olor- 'sitzen, sich setzen', *olox* 'sitz' | j-tör. *olur-*, *oltur-* | kaz. *utār-* | esuv. *lar-*.

ordū 'lagerplatz' | j-tör. *orda*, *ordu*.

orto 'der mittlere' | oszm. stb. *orta* | tob. kazR. *urta* | esuv. *vāda*.

orun 'stelle' | kirg. stb. *orun* | esuv. *virān*.

osoγ 'kamin' | j-tör. *očak*, *ožak*, *očok* | kaz. *učak* | esuv. *vu. bžax*.

otun- 'anzünden' | j-tör. *ot, od* | kaz. *tobR. ut.*
otut '30' | j-tör. *otuz, otus, oltuz* | kaz. *utāz* | csuv. *vāDār.*
tobuk 'knie' | j-tör. *tobāk, tobuk.*
toγuz '9' | j-tör. *toγuz, dokuz* | kaz. *tuγāz* | csuv. *tāχār, tāχχār.*
tolon 'hagel' | csagR. *tolu* | oszm. *dolu.*
tolu 'mit allem versehen', *tuol-* 'voll w.' | j-tör. *tolu, dolu* |
 csuv. *tylli.*

39. §. jak. *uo.*

buol- 'werden' | csag. stb. *bol-* | kaz. *bul-* | csuv. *pul-*.
suol 'weg, spur' | oszm. stb. *jol* | kazB. *jul* | csuv. *šul.*
suoγ 'nicht' | oszm. stb. *jok* | kaz. *juk* | csuv. *šuk.*
suorγan 'bettdecke' | oszm. stb. *jorγan.*
tuol- 'voll w.' | csag. stb. *tol-* | kaz. *tul-* | csuv. *tyl-*.
tuos 'birkenrinde' | j-tör. *toz, tos.*
uon '10' | oszm. stb. *on* | kaz. *un* | csuv. *vyn, vynnā.*
uot 'feuer' | oszm. stb. *ot* | kaz. *ut* | csuv. *vyt.*

Különös alakulások.

40. §. jak. *a, ā.*

ās- 'vorübergehen' | j-tör. *oz-, os-*.
barīn 'kurz zuvor, vor einiger zeit', *marīn id.* | csag.
borun | baskКат. *burun.* Vö. VÁMB. EtWb. 209. §.

41. §. jak. *ō.*

ōl 'jener, der, da' | oszm. stb. *ol* | kaz. *ul* | csuv. *vāl.* Talán
 a liquida hatására gondolhatunk. RADLOFF (Die jak. spr. 30):
 «... wo *ō* und *ā* von BÖHTLINGK angewendet wird, wie z. b. in
ōl 'jener', scheint ein versehen vorzuliegen; herr PEKARSKI be-
 hauptet überall nur *ol* gehört zu haben».

42. §. jak. *u.*

tul- 'umgehen, rund herum beschneiden' | oszm. *krmR.*
dola- 'umgeben, einwickeln, drehen, winden' | csagR. *tolaš-* 'sich
 herumdrehen, herumgehen, etwas umgehen'.

uya 'recht, rechte seite' | csag. stb. *oy* | kaz. leb. szoĵ. taraR. *uy*.

43. §. j a k. ö.

öj 'gedächtnis' | kirk. stb. *oj* 'geist, verstand, gedächtnis, meinung'.

44. §. Bizonytalan eset.

āγ- 'zählen, etw. in anschlag bringen; etw. für etw. halten, lesen' | oszm. stb. *oku-* 'lesen' (eredetileg talán 'szólani', vö. RADLOFF, Wb. I. 994).

45. §. Az őstör. *og fejlődése.*)

Vö. GRÖNBECH KSz. IV. 120.

j a k. u o.

muomax 'das erwürgen' | oszm. stb. *boymak* | kaz. *bu-* 'erwürgen' | csuv. *pu-* id.

suon 'dick' | j-tör. *joŕun, joŕan*.

suorat 'saure milch' | oszm. stb. *joŕurt*.

uol 'sohn', *uolan* id. | j-tör. *ogul, oglan*.

uol- 'abnehmen (von flüssigkeiten)' | alt. tel. leb. szag. kojĵ. sor. *söl-* 'austrocknen, abnehmen' | oszm. krm. kirk. kirk. uĵg. sor *sol-* | oszm. *suŕla-* 'in die Erde eingesaugt w.' | csuv. *siŕäl-* 'abnehmen, eintrocknen (von abgestandenen eiern)'.

uor- 'stehlen' | uĵgR. *oŕrâ* 'dieb' | oszm. *öru* id. | kaz. *uru* | csuv. *vârâ, voro*; *vârla-* 'stehlen'.

46. §. Őstör. *u.

Az őstör. *u hang képviselője a j-törökben és a jakutban rendesen u; a baskirban és a volgai dialektusokban o-t találunk az *u helyén, a csuvasban *ê ~ o (vê)*-t. Vö. GRÖNBECH, Forst. 27. §, GOMBOCZ, BTürkL. 145—6, KATANOFF, Urj. I. tábla.

*) Zárt szótagban.

47. §. jak. u.

Egytagú szók.

- bu* 'dieser' | oszm. stb. *bu* | csuv. *ku*, *ky* (< *py).
bul- 'finden' | oszm. stb. *bul-*.
kur 'leibgurt' | oszm. stb. *kur*.
kus 'ente' | oszm. stb. *kuš* 'vogel'.
kut- 'giessen' | kazB. *koj-* 'giessen, schütten, abschütten, fallen lassen' | szag. *koj*B. *kus-* 'ausgiessen, ausstreuen' | alt. tel. leb. tar. szárt, kirk. kking. csag. kelturk. karR. *kuj-* 'giesen' | csuv. *χiv-* 'giessen; ablegen (kleid, hut), ausziehen (stiefel)'.
muy 'qual, mühe' | csagKÜN. *mung* (o: *muy* vagy *mung*?) 'schmerz, kummer'.
mus- 'sammeln' | csuv. *puštar-* id.
tus 'die vor einem liegende seite; angelegenheit; bezug', *tosui-* 'begegnen' | oszmR. *düš* 'grade, grade gegenüber, entgegen' | oszmZENK. *düš ol-* 'begegnen' | RADL. Wb.: a *tüš* alak (l. a *düš* alatt) nincs meg | ujk. csag. tel. leb. alt. sor, küer. kacs. kking. künR. *tuš* 'die gegenüber liegende stelle, stb.' | kazB. *těš* 'ort, zeit, begegnung' | csuv. *təl*, *təl* 'stelle, platz, sinn'. — Magyarázatul bizonyára östör. *tuš ~ *tüš alakpárt kell felvennünk. A jakut *u* ~ *o*-ra vonatkozólag vö. BÖHTLINGK, Gramm. 74. §.
tur- 'stehen' | j-tör. *tur-*, *dur-* | kaz. *tor* | csuv. *tār-*, *tor-*.
tut- 'halten, festhalten' | oszm. stb. *tut-* | kaz. *tot-* | csuv. *tüt-*.
uk- 'legen, stecken, einpacken' | tat. *suk-* 'hineinlegen, verbergen' | oszm. *sok-* | ?? csuv. *səχ-* 'beissen, stechen, picken, hacken' (PAASONEN, Csuv. szój. 118. l.).

Töbhtagú szók.

- bulā-* 'mischen, umrühren' | kirk. stb. *bulγa-* 'trüben'.
burgunas 'eine junge kuh, eine dreijährige kuh, die noch nicht gekalbt hat' | oszm. *buzarā* 'kalb, die jungen der elefanten, rhinoceros und giraffen' | kün, tob. kirk. *buzau* 'kalb' | csagVÁMB. *bozagu*, *bozau* | csuv. *pāru*, *poru* [mongGOLST. *birayū* 'двухгодовалый теленок']. Az ócsuvas *burayū alak, melyet

GOMBOCZ (BTürkL. 51. l.) kikövetkeztetett, tökéletesen igazolódik ezzel a jakut szóval, mely kétségkívül ócsuvas átvétel.

burxān 'schneegestöber, sturm' | oszm. stb. *burayan*.

butuk 'zweig', *mutuk* id. | OSZMZENK. *budak* 'ast, rebe, ast-knoten im holze'.

kujas 'tageshitze, heisser tag' | sor, leb. kún, csag. kturk. karR. *kujas* 'die sonne' | csuv. *χῶvel*, *χῶvel* 'sonne'. — A nehézségek ellenére sem kételkedem, hogy az oszm. krm. *güneş* 'sonne' ugyanez a szó. Félő, hogy ha még sok ilyen találunk, ugyancsak átfarmálódik RADLOFFnak az östörök szótókról szóló elmélete.

kulgāχ 'ohr' | oszm. stb. *kulak* | kazR. *kolak* | csuv. *χῶλχα*, *χῶlra*.

kulut 'diener, knecht' | oszm. stb. *kul* | kaz. *kol*.

kumax 'sand' | csag. alt. sor, kirg. *kumak* | ócsuv. *χumak, vö. GOMBOCZ BTürkL. 84; talán *kumak, vö. NÉMETH, Nyr. XLII. 243.

kuturuk 'schwanz, schweif' | j-tör. *kujruk*, *kuduruk*, *kuzruk* | csuv. *χῶre*.

murun 'nase' | oszm. stb. *burun*.

sular 'hälfter' | oszm. *jular*.

suturuk 'faust' | oszm. stb. *jumruk* | kazR. *jomrok* | csuv.

šāmār, *šomor*.

tujax 'hufe' | j-tör. *tujak*, *tujrak*.

tulajax 'waise' | oszm. stb. *tul* 'wittwe, verwittwet' | kazR. *tol* id. | csuv. *tālax*, *tolox* 'waise, wittwer'.

tuman 'nebel, dampf, qualm' | oszm. stb. *tuman* | kazR. *tōmān* | csuv. *tāman* 'schneegestöber'.

uja 'nest' | oszm. stb. *uja* | kazB. *oja*, *uja* | csuv. *jāva*. Vö. oszm. stb. *juva* 'nest'.

ulluk 'schenkel' | oszm. boszn. *ujluk*.

ulu 'ungewöhnlich gross' | j-tör. *ulu*, *uluk*.

urū 'verwandter, verwandtschaft, hochzeit' | j-tör. *uruk*, *uruy*, *urū*.

usā- 'sich in die länge ziehen, dauern, wahren' | oszm. stb. *uza-* | csuv. *vārām*, *vorom* 'lang'.

usuk 'der äusserste, spitze, ende' | csag. stb. *uč* | kaz. *oč* | csuv. *vəs*.

utui- 'einschlafen, schlafen', *u* 'schlaf' | oszm. stb. *uju-*.
uturuk 'fuz' | kirg. azerb. krm. oszmR. *osuruk* | kazR.
usrâk | csuv. *pâzar-*, *pözar-* 'farzen'.

48. §. *jak. ü.*

būs 'eis', *mūs* id. | oszm. stb. *buz* | kaz. *böz* | csuv. *pâr*.
būt 'hüfte' | oszm. stb. *but* 'schenkel'. Vö. PAASONEN, CSUV.
 Szój. 97 (csuv. *pâzâ*, *pözö* 'schenkel', oszm. *bažak* id.).
kūr- 'trocken w.' | oszm. stb. *kuru-* | kaz. *korâ-* | csuv. *χâr-*.
kūs- 'umarmen' | csag. stb. *kuč-*.
sūj- 'waschen, abwaschen' | oszm. stb. *ju-* | csuv. *šu-*.
tūs 'salz' | oszm. stb. *tuz* | kaz. *toz* | csuv. *têvar*.
ū 'wasser' | j-tör. *su*, *sub* | csuv. *šiv*.
ūs 'handwerker, künstler, schmied' | oszm. stb. *usta* | kazB.
osta | csuv. *âsta*, *osta* | perzsa استا, استاد.

Különös alakulások.

49. §. *jak. i.*

bijil 'heuer' | oszm. stb. *bu jâl*.
bilit 'wolke' | oszm. stb. *bulut* | kaz. *bolot* | csuv. *pâlet*, *pêlêt*.
simit 'ei' | tat. 'jumurka' | csuv. *šêmartâ*.

50. §. Bizonytalan esetek.

bîsâ- 'etw. von etw. trennen, befreien, erlösen' BÖHTL.:
 «von *bîs* 'verschlag, umzäunung', vgl. osm. بوشامق 'evacuare,
 repudiare, dimittere, liberum facere' wie es scheint von بوش,
 das ich aber mit *boszo* verglichen habe».

tumu 'schnupfen'. BÖHTL.: «vgl. تومان, mong. *tumugun*
 SCHM. 251, c.»

Östör. *ö.

51. §. Az östör. *ö a nyelvjárások nagyobb részében meg-
 maradt, a volgaiban, a baraba, toboli és baskir dialektusokban
 ü-re, a csuvasban *u* ~ *ê*-ra változott. Vö. GOMBÓZ BTürkL.
 156—7, GRÖNBECH Forst. 34., 35. §, KATANOFF Urj. I. tábla.

Általános fejlődés.

52. §. j a k. ö.

Egytagú szók.

köm- 'verscharren, vergraben, begraben' | oszm. stb. *köm-* | kazR. *küm-*.

kön- 'gerade w., redlich w.' | csuv. *kyn-* 'sich ausbiegen, gerade w.'. L. alább *könö*.

kör- 'sehen' | csag. stb. *kör-* | kaz. *kür-* | csuv. *kyr-*.

kös- 'seinen wohnort verändern' | csag. stb. *köc-* | kaz. *küč-* | csuv. *kuš-*, *kyš-* 'übersiedeln, umziehen'.

öl- 'sterben' | oszm. stb. *öl-* | kaz. *ül-* | csuv. *vil-*.

öy 'farbe' | csag. stb. *öy*.

örd 'wiesenbrand' | csag. stb. *ört*.

ös 'rede, nachricht, streit, zank' | csag. stb. *öc* 'feindschaft, rache, hass'.

Töbhtagú szók.

börö 'wolf' | köktör. kturk. csag. *khivai*, türkm. tar. *böri* | kún, kar. kirg. *börü*.

bötöyö 'vogelmagen' | csagKún. *petike* 'magen, darm' | kazO. *bütäkü* 'птичий желудок' | csuv. *pəzεχε* 'kropf (von der aussenseite)'.

köyön 'enterich' | kkirg. *kögöl* | csuv. *kəvagal* 'ente'.

köyör- 'grün oder blau werden' < *küöχ* | csag. stb. *kök* | kaz. *kük* | csuv. *kəvak* 'blau, himmelblau, bläulich, taubenfarbig, grau', *kəvagar-* 'blau w.'.

kömör 'kohle' | oszm. stb. *kömür* | kaz. *kümər* | csuv. *kəmrək*, *komrək*.

könö 'gerade, redlich' | köktör. ujjg. csagR. *köni* 'grade, richtig, gerecht' | kazR. *küni* 'gehorsam'.

köyül 'frei, unabhängig, befugt, freiheit' | csag. stb. *köyül* 'sinn, gemüt, herz, geist' | csuv. *kəməl* id.

öyülün- 'krumm w., sich biegen' | j-tör. *bök-*, *bög-* 'krümmen, biegen'.

ölöy 'art sumpfgras' | tár. csag. kturkR. *öləy* 'saftige pflan-

zen, die pflanze, das gras, die steppe, wiese? | alt. tel. lebR. *ölöy*
 'pflanze, gras, heu, (kirg.) die sumpfpflanzen'.

sötöl 'husten' | tar. csag. kturkR. *jötäl*.

töbö 'spitze, gipfel' | csag. stb. *töpä*.

tönün 'umkehren, heimkehren' | oszm. *dön* 'sich wenden'.

törüö- 'geboren w.', *törüt* 'herkunft' | alt. tel. leb. *törö-*
 'geb. w.', *töröl* 'geschlecht, verwandtschaft' | csuv. *tyrdäm* 'ent-
 fernt verwandt'.

53. §. jak. üö.

küöz 'grün, blau' | csag. stb. *kök* | csuv. *kävak*. Vö. GÖM-
 BOCZ, BTürkL. 91.

küöl 'see' | csag. stb. *köl* | kaz. *kül* | csuv. *küle, kül*.

tüörd '4' | j-tör. *tört, dört* | kaz. *dürt* | csuv. *têvadê, têvattê*.

tüös 'brustbein' | csag. stb. *tös* 'brust' | kazR. *tüş*.

üöz- 'schelten' | j-tör. *sög-, sőj-*.

Különös alakulások.

54. §. jak. a.

bakır 'krumm, gebogen', *takır* id. | oszm. ChlR. *böirü* 'ge-
 bogen, verbogen, verdreht' | csagR. *bögür, boğur* 'ein zweihöckri-
 ges Kameel'.

55. §. jak. ä.

bärgäsä 'mütze' | j-tör. *börk, börük*. Vajjon nem a jakut szó
 vokalizmusa-e az eredetibb?

56. §. jak. o.

oγus 'ochs' | j-tör. *ögüz, öküz* | kar. *ägiz* | csuv. *vâgâr*.
 Vö. 17. §.

toγ- 'ausgiessen, ausschütten' | csag. stb. *tök-* id. Vö. 17. §.

57. §. jak. ü.

külük 'schatten' | krm. azerbR. *kölgä* | krmR. *köljä* | csuv.
malgä, mölgö.

ürüt 'der obere' | kirg. oszm. csag. azerbR. *ör* 'eine hohe
 stelle' | alt. tel. lebR. *örö* id. | kaz. tobR. *ür* 'der höher lie-
 gende teil'.

58. §. Az östörök *ög fejlődése.*

(Vö. GRÖNBECH KSz. IV. 121.)

üörät- 'lehren, unterrichten', üöräx 'lehre' | csag. ujrR.
ögrät- | krm. oszm. csag. ujrR. ögrän- | oszm. öjrän-, öjrat- |
krmR. üjrat- | csuv. vörät-.

59. §. Östör. *ü.

Többyire megmaradt; azok a nyelvjárások, melyek az *ö-t ü-re változtatták, az *ü helyén *ë-t mutatnak. A csuvasban ə ~ ö (və)-t találunk. Vö. GOMBOCZ BTürkL. 156—7, GRÖNBECH Forst. 34., 35. §, KATANOFF Urj. I. tábla. PAASONEN, NyK. XLII. 53. A jakutban a következőkép fejlődött:

Általános fejlődés.

60. §. jak. ü.

Egytagú szók.

bük 'gebogen' | oszm. stb. bük- 'biegen'.
kül 'asche' | oszm. stb. kül | kaz. köl | csuv. kəl, köl.
kül- 'lachen' | csag. stb. kül- | kaz. köl- | csuv. kul-.
kün 'sonne' | csag. stb. kün | kaz. kön | csuv. kun.
kürt- 'wegaufeln', küržäx 'schaufel' | oszm. stb. kürä-.
küs 'herbst' | csag. stb. küz | kazR. köz.
süt- 'verloren gehen, aufhören, erlöschen' | csuv. (AŠM. VII)
šət- 'заблудись', Učebn. šəDes (infin.) 'пропасть' (I. PAAS).
tüš- 'herabfallen' | csag. stb. tüš-.
ür- 'blasen, bellen' | csag. stb. ür- | kaz. ör- | csuv. vər-.
üs '3' | oszm. stb. üč | kaz. ěč | csuv. vižə, viššə.

Töbhtagú szók.

künü 'eifersucht, neid' | szag. kojb. kaesR. künnä- 'eifersüchtig sein' | karR. künüwlä- 'beneiden' | bar. kün, karR. künylä- 'eifersüchtig, neidisch sein' | telR. küny 'neid, eifersucht'.

künüs 'am tage' | tar. kirk. csagR. kündüz 'am tage, die

*) Zárt szótagban.

tageszeit' | tel. ujr. *kündüs* 'die tageszeit' | oszmR. *gündüz* id. | kazR. *këndöz* 'am tage' | csuv. *kəndər*: *k. anəzə* 'süden'.

kütüö 'schwager, schwiegersohn' | kaz. *kəjäu* | köktör. ujr. *küdügü* | sor, szag. kojb. *küzä* | csuv. *kərü*.

sügj- 'sich auf die knie stellen' | oszm. stb. *ök-* | köktör. csagR *jükün-* 'sich verneigen, gebeugt vor einem höherstehenden stehen, verehren' | csuv. *šəgän-* 'das knie beugen'.

süräx 'herz' | oszm. stb. *jüräk* | kazB. *jöräk* | csuv. *tšəz*.

tüsüö- 'träumen'; vö. 61. § (*tül*).

üllär- 'teilen' | tel. barR. *ülü*, ujrR. *ülük* 'teil' | kaz. *ölös* id. | csuv. *valə, val* 'teil, anteil', *valəs-* 'verteilen, austeilen'.

üjü 'lanze' | oszmZENK. *süjü* id. | csag. *kún, krm. kar. süngü* | ujr. *süjük* | kaz. *səjə* | csuv. *sənə, sonə* 'spieß; stachel (der insekten, z. b. der biene)'.

ürgüt- 'verjagen, wegtreiben, aufjagen' | oszm. stb. *ürk-* 'erschrecken, zusammenfahren, scheu w.' | ujrR. *ürk* 'die furcht' | tob. taraR. *ürgüt-* 'erschrecken, aufscheuchen, scheu machen' | csuv. *vərga-*: *əzəm vərgal* 'ich quäle mich, ängstige mich'. ZOL. 26: *varga-* 'мучиться, беспокоиться'.

sütük 'fingerhut' | oszm. *jüksük, jüsük* | ócsuv. *žüsüγ (vö. magy. *gyűszű*). GOMBOCZ, BTürkL. 83. o. — Szóvégi *k*-ja bizonyosan képző.

. 61. §. jak. ü.

küs 'kraft' | csag. stb. *küc*.

küt- 'erwarten' | csag. stb. *küt-* 'behüten; bewahren'.

sür- 'laufen, fließen' | altR. *jür-* 'laufen, springen, galoppieren' | alt. telR. *jürür-* id. | ujr. csag. *küer. kökt. kúnR. jügür-* kökt. alt. tel. leb. kking. tob. tarR. *jür-* 'in bewegung sein, auf dem wege sein, gehen, fahren, reiten, wandern' | ujrR. *jüri-* id.

süs 'stirn' | oszm. stb. *jüz* 'gesicht'.

süs '100' | oszm. stb. *jüz* | kazB. *jöz* | csuv. *šər, šör*.

tül 'traum' | csag. stb. *tüs* | kaz. *tös* | csuv. *tələk, tölök*.

tün 'nacht' | csag. stb. *tün*.

tür- 'zusammenrollen' | j-tör. *tür-, dür-* | ócsuv. **tür-*, GOMBOCZ BTürkL. 134. l.

ür- 'treiben, verfolgen' | oszmZENK. *sür-* 'ziehen, dauern, rennen, jagen, ackern, treiben, ausbreiten'.

üt 'milch' | oszm. stb. *süt* | kaz. *sət* | csuv. *sət, sət*.

62. §. jak. üö.

üör 'herde' | j-tör. *sürük, sürü.*

üös 'mark eines baumes, galle, mitte eines flusses' | oszm. stb. *öz* 'der beste teil eines dinges, das innere, das herz, das mark'.

Különös alakulások.

63. §. jak. i.

isänä 'steigbügel' | j-tör. *üzänä, üzängi* | kaz. *özängä* | csuv. *jêrana.*

64. §. jak. u.

burduk 'mehl, korn' | kazB. *börtök* 'krümchen, körnchen' | csagKún. *bürcek* 'kugel, rolle; haar, locke' | altV. *pürük, pürük* 'почка (древечная)' | csuv. *pər, p̄žə, p̄r, p̄žə* (vö. Ašm. BCs. 40 *pər, p̄žək, p̄r, p̄žək*) 'korn, körnchen'.

65. §. Bizonytalan esetek.

kätiä- 'behüten, bewachen' | csag. stb. *küt-* id. Vö. 61. §. *küt.*

ün- 'wachsen' | szojR. *ün-* 'in die höhe steigen' | tarR. *ün-* 'hervorkommen, aufsprössen' | kirg. ujj. csagR. *ön-* 'wachsen'.

ütügün- 'nachahmen, ähnlich w.' | oszmZENK. *öjkün-* 'nachahmen' | oszm. csagR. *öjkün-* | csag. kturk. oszmR. *uj-* | ujjR. *ut-*. GRÖNBECH (Forst. 23. §, KSz. IV. 116) az *ö > ü* változást a *d*-vel magyarázza. Éppen nem valószínű; az *u*-s alakok sokkal bonyolultabbá teszik a problémát.

66. §. Az őstörök *üg fejlődése.*)

(Vö. GRÖNBECH, KSz. IV. 121.)

büör 'niere', *bjar* id. | oszmZENK. *bübrek, bögrek* | kaz. *böjräk* | ur. *püräk* | csuv. *pürε.*

A hosszú magánhangzók problémái.

67. §. A 4., 6., 16., 24., 29., 32., 39., 40., (41.), 48., 53., 61., 62. szakaszokban láttuk, hogy a j-török nyelvek rövid magánhangzóinak a jakutban sokszor hosszú magánhangzók vagy

*) Zárt szótagban.

diftongusok felelnek meg. Hogy jakut újítás-e ez a hosszúság vagy pedig őstörök hangzásbeli sajátosságokból magyarázandó, azt az első pillanatra nem lehet eldönteni. Elvileg épp olyan jól lehet az egyik, mint a másik.

A többi törökségben csak rövid magánhangzókat találunk. Egyes csuvas dialektusok hosszú magánhangzói bizonyosan csuvas újítások, a legelőkelőbb oszmánliban s egyéb dialektusokban hosszú magánhangzókkal hangzó arab és perzsa jövevényszók említést is alig érdemelnek.

Ellenben nagyon figyelemreméltók azok a megjegyzések, melyeket a khivai tatár dialektus hosszú magánhangzóirol BUDENZ tett a NyK. IV. k. 316. lapján: «Nevezetes, hogy az özbe-tatár még hosszú önhangzókat is tartott meg, és pedig eredeti török szókban..., pl. *qān* 'vér', *āt* 'név', ellenben *at* 'ló', mely két szó éppen így különbözik a jakutban is, míg a csuvasban amaz *jat*, emez *ut*...; *ī* eredeti török szókban, pl. *qīz* vagy *qiz*...; *ō*: *ō* vagy *o* 'az', *bōr* 'kréta', jak. *buor*; *ō̄*: *bōri* 'farkas'; *ū*: *tūz* 'só'; *ū̄*: *tūš* 'álom, somnium'». Ha azonban meggondoljuk, hogy BUDENZnek csak ennyi elfogadható példája van, aligha fogjuk ezt a jelenséget a száz meg száz példában előforduló jak. hosszúsággal összehasonlítani. Nem lehetetlen, hogy e két nyelv hosszú magánhangzói közt valamely (!) történeti összefüggés van, de ennek a gyanításnak semmiféle hasznát nem vehetjük.

Még kevésbé járulnak hozzá a kérdés tisztázásához a többi dialektusokban (pl. tar.) szórványosan előforduló hosszú magánhangzók. Vö. még BÖHTLINGK, Jak. Gr. 91. §.

68. §. RADLOFF (Phon. 105. §) azt hiszi, hogy a török ősnyelvben hosszú magánhangzók nem voltak, s valamint a j-török nyelvekben hosszú magánhangzók csak «mechanikus» összeolvadás által keletkeztek, úgy a jakutban sem más ezeknek az eseteknek a magyarázata. Ugyanez a gondolat megvan GRÖNBECHNÉL, vö. KSz. IV. 234. (Tárgyalását l. alább.) Ehhez az elmélethez híven RADLOFF a következő (106.) szakaszban több-kevesebb szerencsével megkísérli, hogy az idetartozó jakut példák egy részét összevonásból magyarázza. Pl. *ū* 'schlaf' < *ujuk; de a szóközépi őstör. *j- a jakutban megmarad, vö. 116—118. § (*bājā*, *ījīt*-, *kijjīn*, *mojun* stb.); *bī* 'älterer bruder', tat. *bäg*, *päg* 'herr': a szóvégi *-k* fejlődésének a jakutban meg-

vannak a maga külön törvényei; semmi jogunk sincs feltenni, hogy ezeknek a törvényeknek közük volna a magánhangzó-megnyúlás tulajdonképpeni szabályaihoz; vö. 131—4. §; *sik* 'naht' ~ tat. *jirik*, *jirik* 'ritze, spalte'; eszerint az *-i-* az *-iri-* hangcsoportból keletkezett volna; ezt RADLOFF sem gondolta komolyan. Ez a RADLOFF három első példája; a többiben is hasonló elfogadhatatlan magyarázatokkal találkozunk, nem is szólva azokról az esetekről, a melyeknek megfejtése az újabb kutatások szerint egészen más.

RADLOFF tehát — a ki azonban a nyelvtörténeti következtetéseket gondosan kerüli — valószínűleg azt gondolja, hogy a jakut hosszú hangzók minden esetben östör. **g_o*, **g_i*, **j_o*, **j_i* stb. stb. képviselői.

Ez az elmélet a következő okokból elfogadhatatlan:

1. Ha a jakut nyelv hosszú hangzói összevonásból keletkeztek, akkor miért nem hosszú ma a jakutban a *χan* 'gross, bedeutend' < **kagan*, *χat* 'doppelt' ~ kirg. *kabat*, *samir* 'regen' < **jagmur*, *sarin* 'schulter' < **jagrön* (vö. 100. §) szavak magánhangzója?

2. Mért maradt meg az intervokalikus *-k-*, *-j-*, *-b-*? Hogyan maradtak meg ilyen alakok, mint *aγa* 'vater', *oγus* 'ochs', *kuba* 'schwan', *tabisχan* 'hase', *aba* 'gift', melyek a többi török dialektusokban jórészt összevonva fordulnak elő?

3. A RADLOFF-féle elmélettel a példáknak csak igen csekély száma fejthető meg világosan.

4. Ha az **g_o*, **g_i* stb. stb. hosszú magánhangzókká fejlődtek, honnan van pl. az **ag*-nak szabályos jak. *ia* megfelelése (13. §), — a mely mellett nagyon sok a hosszú *ā*! — s honnan van az, hogy ennek megfelelőleg az **äg*-nek *iä*, az **og*-nak *uo*, az **ög*-nek *üö* a megfelelője. Vö. 19., 45., 58. §.

5. Ezzel kapcsolatban: mért nincs a jakutban hosszú *ō* és *ä*? Lehetetlen, hogy a török alapnyelvben ne lettek volna *og*, *äg* szótagok, s ha a j-török dialektusokban ezek *ō*, *ä*-be vonódtak össze (vö. RADL. Phon. 103. §), nagyon valószínűtlen, hogy a jakutban diftongusokká lettek volna. Az ugyanis kétségtelen, hogy RADLOFF a jakut «összeolvadásban» ugyanannak a jelenségnek a folytatását látja, melyet ő a Phonetik 98. kk. szakaszaiban «vocalisirung» és «verschmelzung» jelzéssel mint köztörök jelenséget tárgyal. Nagyon is östörök jelenségekről van itt hát szó öszerinte.

6. Ha a jakut hosszú magánhangzók összevonásból keletkeztek, akkor miért van az a szabályosság, hogy ha az eredetileg hosszú egytagú fő kéttagúvá válik, nagyon sokszor elveszti hosszúságát?*) Hiszen ezekben a hosszabb alakokban éppúgy összevonásból keletkezett az első szótag.

7. Teljességgel csődöt mond az összevonási elmélet a második és harmadik szótagbeli hosszúságokban; erről itt azt hiszem, felesleges bővebben beszélni, különben vö. 70. §. BÖHTLINGK, Jak. Gr. 94. §: «Eine schwere länge entwickelt sich im jakutischen aus einer schweren kürze in der endsilbe eines wortes, als ausdruck der frage der verwunderung, des zweifels, z. B.: *bispatāx* 'oh, er hat nicht geschnitten' < *bispatax* 'einer, der nicht geschnitten hat'. 101. §: *kälbiät* 'ob er etwa gekommen?' < *kälbit* 'gekommen', *körbüöt* 'ob er etwa gesehen?' < *körbüt* 'gesehen'.

Arról tehát, hogy a jakut hosszú magánhangzók nagyobb része összevonásból keletkezett volna, szó sem lehet.

69. §. Tovább kell tehát haladnunk. Arra gondolhatnánk, hogy oly alapnyelvi jelenséggel van dolgunk, melynek a többi török nyelvekben talán egyéb nyomai vannak. GRÖNBECH, a ki a török hangtörténet problémáit igen élesen látja, de a megoldásnál — bár pompás ötletekkel — csak részletek magyarázatát kísérli meg, a jak. *at* 'ló' ~ oszm. *at* id. *āt* 'név' ~ oszm. *ad* id., oszm. *až* 'hungrig' ~ jak. *ās*, oszm. *ac* 'öffnen' ~ jak. *as-*, oszm. *od* (?) 'feuer' ~ jak. *uot*, oszm. *ot* 'gras' ~ jak. *ot*, oszm. *bud* 'schenkel' ~ jak. *büt* 'hüfte', oszm. *süd* (?) 'milch' ~ jak. *üt*-féle összeállításokkal arra a gondolatra jutott, hogy az

*) A szabály (BÖHTLINGK, Jak. Gr. 60. §. kk.) tulajdonképpen úgy szól, hogy a rövid *ä*, *o*, *ö*-nek megfelelő *iä*, *uo*, *üö* vokalizmusú egytagú tövek magánhangzóval kezdődő képzők előtt elvesztik hosszúságukat. Kétségtelen jelek mutatják, hogy ez a jelenség valaha a többi hosszú magánhangzókra is kiterjedt; vö. GRÖNBECH, KSz. IV. 229; *sār-* 'die federn verlieren' > *sara* 'ein vogel, dem die federn ausgefallen sind'. — BÖHTLINGK, Jak. Gr. 3. o.: «In einem zweisilbigen worte mit zwei langen vocalen sind beide längen deutlich zu vernehmen; in einem drei und mehrsilbigen dagegen hört man fast nur die letzte länge: *īrdīlāχ* lautet beinahe *īrdīlāχ*. Der deutlichkeit wegen habe ich in einem solchen falle nach der etymologie geschrieben».

eredeti hosszúság emlékét az oszmánliban a következő mássalhangzó zöngéssége őrzi.*)

Ezt a magyarázatot minden megjegyzés nélkül nem lehet elfogadni. Az oszmánli szókezdő zöngés médiáinak a kérdése is igen bonyolult, de még sokkal inkább a szóközépieké és szóvégieké. Ismeretes pl. az a szabály, hogy az oszm. *k* többtagú szókban (de vö. pl. *çok*, acc. *çoru*, bizonyos magánhangzóval kezdődő ragok előtt *ç*-vé lesz (bizonyára *g-n keresztül), a *k* *j*-vé (kétségkívül *g-n keresztül, vö. Kúnos, Oszm.-tör. nyelvkönyv, 199. o.). Az is ismeretes, hogy ezek a később fejlődött mássalhangzók behatoltak a nominatívusba is, vö. *بک* *bej* (csag. *bäg*) 'bej', *چیک* *çij* 'nyers' stb. Midőn tehát GRÖNBECH a szabályának ellentmondó *jok* 'nincs' ~ jak. *suox*; *gök* 'kék' ~ jak. *küöx* alakokat úgy magyarázza, hogy ezeknek eredeti alakja azokban az alakokban látszik, a melyekben szóvégi mássalhangzójuk intervokális helyzetbe került (*jok*: praet. *jo'udu*, *gök* 'himmel': acc. *göjü*), oly ingatag talajon jár, hogy megjegyzésének semmi értékét sem tulajdoníthatunk. Nem is szólva az olyan esetekről, a melyekben kétségkívül a zöngétlen alak az eredetibb, mint a *güç* 'erő' (jak. *küs*) szónál. Vö. még jak. *tät*- 'reissen, zerreißen' ~ oszm. *dit*-, *dät*-.

A GRÖNBECH magyarázata mindazáltal annyira tetszetős, hogy egyelőre nem szabad szem elől tévesztenünk. GRÖNBECH figyelmét elkerülte az a körülmény, hogy a jakutban csak eredetileg egytagú szókban lehet hosszú a magánhangzó s magyaráz ilyen alakokat, mint *asj* 'sauer', *osoç* 'heerd' (~ oszm. *aş*, *oşak*) s egyebeket.

Kellemetlenül hat GRÖNBECHNÉL, hogy annyi mindent magyaráz a jak. hosszú magánhangzókkal. Így pl. a csuvas szókezdő *v*-t (j-tör. *a*-val szemben), a szókezdő *št* (j-tör. *t*, *d*-vel szemben, vö. NÉMETH, NyK. XLIII. 130), a szókezdő *j*-t (jak. *ï*-val szemben), az őstör. *e-t (KSz. IV. 237—8) stb.

*) Ugyancsak GRÖNBECHNÉL: a csuvas szókezdőkön többképpen látszik az eredeti hosszú magánhangzók hatása, pl. *tšyl* ~ jak. *täs* 'kő', *jur* ~ jak. *çär* 'hó'; az utóbbit már megfejtettem (KSz. XIV: Über den Ursprung des Wortes *Šaman*), itt őstör. **k'*-vel van dolgunk; az előbbinek valószínűleg szintén semmi köze a hosszú magánhangzóhoz. (Vö. NÉMETH, NyK. XLIII. 133, 141—2.)

Tovább menve GRÖNBECH arra a gondolatra jut, hogy a fenti egytagú oszm. alakok kéttagú alakokra mennek vissza s zöngés szóvégi mássalhangzójuk úgy keletkezett, mint a mai oszmánliban keletkezik a többtagú szók végén levő *-k*, *-t*-ből a *-g* és *-d* (l. a fenti szabályt). Itt a gyöngéje ennek a szép elméletnek. Mert ha ez a szabály mai alakjában az őszmánli korszakba visszanyúlik, honnan van az, hogy a GRÖNBECH példái olyan következetesen (?) felcserélték a nominativusi zöngétlen médiát a függő esetekbeli zöngéssel, míg az ilyenek, mint *eožuk*, *ožak*, szóval csaknem az összes példák, ezt nem tették meg. Itt megint újabb hipotézisre van szükség, melyet azonban már igen nehezen lehetne elhinni. — Jól meggondolandók az előző szakaszban az összevonásos elmélet ellen felhozott kifogásaim. — Van még egy baj. GRÖNBECHnek a török *g*, *b* eltűnését kettős (mégis egységes?) folyamatnak kellett feltűntetni. T. i.: régebben eltűntek az összes intervokális *-g-k* és *-b-k*. Honnan van azonban, hogy ilyenek még ma is vannak? Honnan van az, hogy számtalan esetben még ma van folyamatban a *g* és *b* eltűnése? Erre GRÖNBECH úgy felel, hogy ezeket a *g*-ket és *b*-ket régebben valamely más, mellettük levő, de ma már eltűnt mássalhangzó védte. Ez az elmélet több, mint kétséges. Vö. 91. §.

A fenti elméletből csak ennyit fogadhatunk el: egytagú oszmánli szók szóvégi zöngés médiája rendesen arra utal, hogy a jakutban a szó magánhangzója hosszú.

70. §. Szilárdabb, sőt egészen biztos alapon áll Gombocz, a ki a BTürkL.-ben (154—5. l.) a magy. *kép* és *bér*, jak. *biär*- és *kiäb* alapján ótör. (inkább csak ócsuvas-jakut) **bär*- és **káp* alakokat vesz fel. Vö. még esetleg a bolgár sírfeliratokon talált *biälem* 'ötödik' (~ jak. *biäs* '5') alakot.

Kétségtelennek látom, hogy itt újra csuvas-jakut egyezésről van szó. Mi ennek az egyezésnek a nyelvtörténeti jelentősége?

Bizonyos, hogy a jakut hosszú magánhangzók legnagyobb részének semmi nyoma sincs a csuvasban. Erről is könnyű meggyőződni, ha egy pillantást vetünk az előző szakaszokban levő példákra. Semmi esetre sincs jogunk feltenni, hogy itt közös jakut-csuvas újításról volna szó.

Hogy tehát a jelenséget megmagyarázhassam, felveszem azt, hogy bizonyos magánhangzók hosszú volta jakut sajáttság, s

azok a csuvas példák, melyek e nyújtásról tanúskodnak, a jakut nyelvjárásból kerültek a csuvasba. Ezzel kapcsolatban felhívom a figyelmet egy rendkívül fontos körülményre: a magyar nyelv kéttagú ócsuv. jövevényszavaiban nem látunk hosszú *é*-t (vö. Gombocz BTürkL. 155); tekintettel ezeknek a nagy számára, bizonyára kerülhetett köztük olyan, a mely (mint pl. a *bér*) csuv.-jak. hangállapotot tükröztet vissza; ebből az következik, hogy az ősjakutban is csak az egytagú szók lehettek hosszúak. Nem lehet tehát azt mondani, hogy az a mai jakut hangtörvény, hogy ha a szó kéttagúvá válik, gyakran elveszti hosszúságát, modern volna. De ha ez a szabály egyidejű a magánhangzó-megnyúlás eredetével, akkor ez utóbbi jelenség mai alakjában csak jakut újítás lehet.

Pl.: csuv. *sarät-* 'führen' < ójak. **säät-* > jak. *siät-* (a *v* tehát a csuvasban, és pedig későbbben került a két magánhangzó közé; kétségtelenné teszi ezt a magyar *kék* [R.: *kèik*] < ócsuv. *köök ~ jak. *küöx* < ójak. *köök; a magyar nyelvtörténet folyamán nem tűnhetett el az intervokális *-v-*).

S most minden egyébtől függetlenül vizsgáljuk önállóan a jelenséget.

71. §. Hol mutatkoznak a jakutban a hosszú magánhangzók?

1. Az egytagú szók egy részében (s néha [analogikusan!] ezek származékaiban. Vö. 69. §, jegyzet).

2. Két- és többtagú szók második vagy harmadik szótagjában.

A második és harmadik szótagbeli hosszú magánhangzók problémája egyelőre bonyolultnak látszik; tisztázni talán csak majd egy nagyobb terjedelmű dolgozatban lehet; annyi azonban egyelőre is csaknem bizonyosnak látszik, hogy másodlagos fejlődés eredményei; vizsgáljuk most csak az első szótagot.

Már az egyes hangok tárgyalásának elején megjegyeztem (l. 281. l.), hogy a példáknak «egytagú szók-» és «többtagú szók-»-ra való felosztását azért végeztem, hogy a hosszú magánhangzók fejlődésére némi világot vessek; a levonható szabály a következő: A jakutban az egytagú szók egy részében rövid, másik részében hosszú magánhangzót találunk; két- és többtagú tőszók első szótagja rendes körülmények közt nem hosszú.

Vegyük még ehhez azt a fontos szabályt, a melyet az ősjakutra a fentiek alapján megállapíthatunk: Ha a szó többtagúvá válik, elveszti hosszúságát. Vö. 69. §, jegyzet, 70. §, a magy. nyelv kéttagú ócsuv. jövevényszavai.

Mikor történt ez az újítás? Erre két kritériumunk van; az egyik az, hogy a mongol jövevényszavak nem vettek benne részt, a másik, hogy a csuvas megőrizte a jelenség emlékeit. A változás tehát közvetlenül az őstörök korszak után történhetett.

Szó sincs róla; a probléma éppen nem ilyen egyszerű, a hogyan itt pár szóval elmondottam. Foglaljuk össze még egyszer a tisztázandó kérdéseket:

1. Az őstör. *a a jakutban részben mint *ā* (esetleg *ṽ*), az *i mint *ī*, az *i mint *ī*, az *u mint *ū*, ezzel szemben az *ā mint *iā*, az *o mint *uo*, az *ö mint *üö*, megint másképpen: az *ü mint *ū* és *üö* jelenik meg. Egyenlő nyelvtörténeti értékük van-e ezeknek a hangváltozásoknak?

2. Akár igen, akár nem: hogy viszonylik ehhez a változáshoz a zárt szótagban mutatózó *ag (> *ā!?) > *ia*, *äg (> *ā!?) > *iä*, *og (> *ō!?) > *uo*, *ög (> *ö!?) > *üö* változás?

3. Hogy magyarázandó a *samir*, *kat*, *kan* stb.-féle alakok (vö. 100. §) vokalizmusa.

4. Mi a magyarázata ezeknek a mongol jövevényszavaknak: *küörü* 'angel', *körö*, *körö* id. | mong. *köki* id. (SCHM. 182. a.) *küömāj* 'gurgel, stimme', *kömöröi* 'der vordere teil des halses, speiseröhre' | mong. *kümej* 'die kehle (beim pelzwerk)', SCHM. 183. a.

üöskä- 'entstehen, sich erzeugen; zu etw. werden' | mong. *üske-* 'faire croître' Kow. 513, b.

Valószínű, hogy ezekben a példákban egyszerűen hanghelyettesítésről van szó. Ezt bizonyítják a kettős alakok is.

* * *

Hangsúlyozva mindazokat a nehézségeket, melyek egy ősnyelvi rekonstrukció elfogadása előtt állanak, a jakut hosszú magánhangzók történetét a következőképpen gondolom:

Az őstörök nyelvben a szó utolsó szótagján erős emelkedő(?) hangsúly volt. Ezt bizonyítja a jakut (BÖHTLINGK, Jak. Gr. 122. §), melyben BÖHTLINGK szerint mindig az utolsó szó-

tagon van a hangsúly, a csuvas (MUNKÁCSI, NyK. XXI. 11), melyben az utolsó nem redukált vokálisú szótag hangsúlyos s a többi dialektusok, melyekben egyes simuló szóktól és ragoktól eltekintve, az utolsó szótagon erős hangsúly van.

Ez a hangsúly változásokat idézett elő azokban az egytagú szókban, melyeknek vokálisa eredetileg hosszú volt. Az emelkedő hangsúly következménye volt pl. az oszmánliban a hosszú magánhangzó után következő mássalhangzó zöngéssé válása.

A jakutban az emelkedő hangsúlyú, hosszúmagánhangzós egytagú szók kéthangsúlyos szótagokká váltak. Minden ilyen szóban természetesen a második hangsúly volt az erősebb s ha a szó képző vagy rag hozzájárulása folytán többtagúvá vált, ez az erős hangsúly átment a második (stb.) szótagra, minek következtében az első szótag hangsúlytalan lett s megrövidült.

Így állottak elő két korszakban a mai állapotok:

1. Először megtörtént az *ä, o, ö* diftongizálódása (I. korszak).
2. Ugyanebbe a korszakba esik a zárt szótagbeli *-ag-* stb. hosszú vokálissá válása, majd diftongizálódása.
3. A II. korszak eredménye a mai *ā, ī, ū*.
4. Mindkét korszakban tartott az *ü* (1. *üö*, 2. *ü*) változása.
5. Ettől teljesen függetlenül történtek a *-g-* stb. vokalizációjának az őstörök idők óta tartó esetei, a melyek részben a fenti változásoknál régebbiek s így hosszúságukat is elveszthették (vö. 68. §. 1. pont), részben újabbak s ezekben az esetekben alkalmazkodtak a fenti változások folytán előállt hangtani körülményekhez.

Végül megjegyzem, hogy a többi dialektusokban az egytagú szók quantításában levő különbség elenyészett. A fenti elmélet természetesen a felvett emelkedő hangsúly foka nélkül is jól elgondolható s ez esetben az őstörök számára kell kéthangsúlyos hosszú szótagokat felvennünk, de ebben az esetben a jakutra feltett váltakozásnak meg kellett lenni az egész őstörökben. Különösen meggondolandó, hogy a jakutban ma is keletkeznek ilyenformán hosszú magánhangzók. Vö. 68. §. 7. pont.

A j-tör. *bäs, biš* '5' ~ csuv. *pillak* ~ jak. *biäs*-féle alakokat tehát (szóval a hol a jakutban hosszú magánhangzó van) feltételül őstör. *bäs-féle formulában kell összefoglalnunk.